

Van Heilig-Kruisklooster tot Sint-Bernardusabdij in Bornem (prov. Antwerpen). Een bouwhistorisch onderzoek met het oog op herbestemming

Vincent Debonne¹, Eva Van Regenmortel², Anna Bergmans³ & Thomas Coomans⁴

1 Inleiding

1.1 Doelstelling en methode van het onderzoek

Naar aanleiding van een mogelijke herbestemming van de gebouwen van de Sint-Bernardusabdij in Bornem tot woongelegenheid, voert het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) op verzoek van het Agentschap R-O Vlaanderen, Onroerend erfgoed (prov. Antwerpen) voorafgaande onderzoeken uit. Die betreffen het volledige, als monument beschermde abdijcomplex (abdijkerk, kloostervleugels, bijgebouwen, tuin en park), dat thans nog door een kleine gemeenschap van cisterciënzers wordt bewoond⁵. Deze studie moet toelaten om een herbestemming, aangepast aan de historische eigenheid van de abdij, mogelijk te maken. De resultaten van de eerste fase van de studie, het bouwhistorisch onderzoek van de eerste verdieping van de drie kloostervleugels, worden in deze bijdrage voorgesteld. Bedoeling was om te achterhalen in hoeverre de oorspronkelijke 18de-eeuwse binnenindeling en inrichting bewaard bleven en hoe die in de loop der tijden evolueerden. Het was een bewuste keuze om te beginnen met de eerste verdieping van de kloostervleugels, aangezien de problematiek van herbestemming hier urgenter is dan op de gelijkvloerse verdieping. Daar zijn immers bepaalde ruimtes, zoals de Sint-Thomaskapel, de kapittelzaal en de boekbinderij, nog actief in gebruik door de abdijsamenleving. Bovendien stralen zij door hun binneninrichting en decoratie een duidelijke erfgoedwaarde uit, die minder herkenbaar is in de veelal sober afgewerkte vertrekken op de eerste verdieping. Ook de abdijkerk werd niet betrokken in het onderzoek, omdat zij sinds 1974 nog dienst doet als parochiekerk.

Voor het onderzoek van de Sint-Bernardusabdij in Bornem werd de bouwhistorische methode toegepast. Dat “is een manier

om de (bouw)geschiedenis van een object vast te leggen. Door het opmeten, documenteren en interpreteren van een gebouw of gebouwoonderdelen, kan de bouwgeschiedenis ervan worden ontrafeld. Dit kan in de vorm van een bouwhistorische inventarisatie of verkenning, maar ook gedetailleerder, als opname of ontleding, vaak in combinatie met archiefonderzoek”⁶. De vertrekken op de eerste verdieping van de kloostervleugels werden geïnventariseerd met een documentatiefiche, die ontwikkeld werd om interieurs uniform, volledig en wetenschappelijk verantwoord te beschrijven⁷. Ieder vertrek werd benoemd met een nummer, hetzelfde als de nummering van de vertrekken op de plattegrond van de abdijgebouwen uit 1962 (zie 2.1)⁸. Deze nummering werd overgenomen op fig. 2. De bevindingen afgeleid uit de bouwhistorische documentatie van de vertrekken werden vervolgens aangevuld met en getoetst aan geschreven bronnen, en vergeleken met iconografische bronnen zoals oude tekeningen, kaarten en foto’s.

De conclusies over de bouwgeschiedenis van de Sint-Bernardusabdij zijn in deze bijdrage gebundeld. Hieruit blijkt dat de eerste verdieping van de drie kloostervleugels in grote mate het oorspronkelijke, laat-18de-eeuwse karakter heeft behouden, zowel naar indeling als naar afwerking. In tegenstelling tot wat vermoed werd tijdens de eerste verkennende bezoeken, werden in de 19de en 20ste eeuw slechts verspreide, kleine aanpassingswerken uitgevoerd, zoals het vernieuwen van deursloten en het verven of behangen van wanden en schrijnwerk.

1.2 Algemene beschrijving van het abdijcomplex

De Sint-Bernardusabdij is gelegen aan de Kloosterstraat 71 in Bornem, ten zuidwesten van de dorpskern en nabij de rechter-

¹ Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), Koning Albert II-laan 19, bus 5, 1210 Brussel.

² Voorheen Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), nu Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa).

³ Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), Brussel en UGent.

⁴ Vrije Universiteit Brussel (VUB) en voorheen ook Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), Brussel.

⁵ Beschermingsbesluit van 20 januari 1998.

⁶ Stenvert & van Tussenbroek 2007, 8.

⁷ Deze fiche wordt gebruikt voor de methodologische oefening ‘Geschiedenis van het interieur en de kunstnijverheid’ binnen de opleiding Kunst-

wetenschappen aan de Universiteit Gent. Ze werd ontwikkeld op basis van voorstellen in Koldewij 1996 en Tigchelaar 1997.

⁸ Van de tweede verdieping van het gastenkwartier was geen plattegrond beschikbaar. Daarom worden de vertrekken van dat gedeelte hier met een eigen nummering aangeduid.

oever van de Oude Schelde. De abdij is ook gekend als ‘Engels Klooster’, naar de Engelse dominicanen die het klooster bouwden in de late 18de eeuw. Sinds 1839 wordt het complex bewoond door cisterciënzers. Zij zetten de gemeenschap voort van de cisterciënzerafdeling Sint-Bernards-aan-de-Schelde in Hemiksem, die in 1796 onder Franse bezetting werd opgeheven.

De kloostergebouwen zijn geschikt rondom het kloosterpand (fig. 1, 2, 3, 4, 5 en 6). Aan de noordzijde van het pand, uitkijkend op de Kloosterstraat, ligt de abdijkerk. De westelijke kloostervleugel, in de literatuur ook aangeduid als het ‘college’⁹, strekt zich dieper uit dan de andere vleugels en geeft toegang tot de kerk. Het gedeelte palend aan de kerk fungeert als gastenkwartier en telt twee verdiepingen, de andere vleugels hebben een verdieping. Aan de zuidkant van de west- en oostvleugel zijn respectievelijk het bijgebouw met het archief en de kloosterbibliotheek aangebouwd. De voormalige vleugel van de lekenbroeders, thans de woonruimte van de kloostergemeenschap, is tegen de westvleugel aangebouwd. Ten westen van de kloostergebouwen zijn lage bijgebouwen als stallen en opslagruimtes rond een binnenplaats geschikt. Ten oosten van de kloostergebouwen ligt de tuin en ten zuiden, aan de andere kant van een kanaaltje, het park. Het geheel van de kloostergebouwen, bijgebouwen, tuinen en park is ommuurd.

1.3 Historische schets

Wat vandaag de Sint-Bernardusabdij heet, was zoals hoger reeds vermeld, oorspronkelijk het Heilig-Kruisklooster van Engelse dominicanen¹⁰. Hun aanwezigheid in Bornem heeft te maken met de politiek-religieuze context van de 16de en 17de eeuw¹¹. Na zijn breuk met de kerk van Rome in 1534, schafte koning Hendrik VIII (1509-1547) tussen 1535 en 1539 de kloosters in het Engelse koninkrijk af. Zijn dochter Elizabeth I (1558-1603) nam in 1559 de

titel van *Supreme Governor of the Church of England* aan, waarmee zij het hoofd werd van de Engelse kerk. Met de uitvaardiging van de pauselijke bul *Regnans in Excelsis* in 1570 door paus Pius V, werd koningin Elizabeth I geëxcommuniceerd en werden haar onderdanen opgeroepen hun getrouwheid aan de koningin op te geven. Anderzijds werd het ontkennen van de soevereiniteit van de koningin door haar beschouwd als hoogverraad.

Het is in deze conflictsituatie dat Engelse kloostergemeenschappen het Kanaal overstaken, waarbij de Spaanse katholieke Zuidelijke Nederlanden een geliefkoosd toevluchtsoord waren. De Ierse franciscanen vonden een onderkomen in Leuven¹². De Engelse dominicanessen vestigden zich eerst in Vilvoorde, maar verhuisden in 1669 naar Brussel. Na enige omzwervingen vonden de Engelse dominicanen in 1658 onderdak in Bornem dankzij de plaatselijke heer Frans Coloma¹³. Eerder had diens vader Pedro Coloma in 1603 een klooster opgericht om er de in 1588 ontvangen relieken van het Heilig Kruis in te herbergen. Het lukte echter niet om er een vaste kloostergemeenschap aan te verbinden, totdat dus in 1658 de Engelse dominicanen er hun intrek namen. Daarnaast stichtten de Engelse dominicanen in 1697 een eigen college in de universiteitsstad Leuven¹⁴.

Het klooster in Bornem opende in 1659 een school voor leken, het zogenaamde ‘college’, waar zowel Engelse als Vlaamse jongens werden onderwezen. Ook fungeerde het klooster van Bornem als het belangrijkste steunpunt van de Engelse dominicanen op het Europese vasteland, van waaruit missionarissen werden uitgezonden naar Engeland. In 1769 werd begonnen met de bouw van de huidige kloostergebouwen, dat behalve de huisvesting van de religieuzen ook voorzag in onderdak voor de leerlingen van het college. Een honderdtal leerlingen leerde er Frans en Duits en werd onderwezen in muziek, dans, tekenen en schermen. Het maximum aantal kloosterlingen was sinds 1745 door keizerin Maria-Theresia (1745-1765) beperkt tot acht¹⁵.

FIG. 1 Luchtfoto van de Sint-Bernardusabdij, gezien vanuit het noordwesten. Uit Marcus 1995, 8.
Aerial view of St Bernard's Abbey, seen from the northwest. Taken from Marcus 1995, 8.

⁹ Van Doninck identificeerde als eerste de volledige westvleugel als het college (Van Doninck 1904, 297), hoewel de archiefteksten niet woordelijk aanduiden welk deel van de kloostergebouwen het college besloeg.

¹⁰ Geschiedenis van het Heilig-Kruisklooster in Van Doninck 1904, Marcus 1995 (met ook de ge-

schiedenis van de abdij in Hemiksem) en Majérus 2001.

¹¹ Schets van de historische context van Britse bedelorden in de Zuidelijke Nederlanden in Majérus 2001, 9-22.

¹² Zie S.n. 2007 n.a.v. de tentoonstelling over Ieren in Leuven in de Centrale Universiteitsbibliotheek te Leuven. Een overzicht van de Britse

kloosterorden en hun vestigingen in de Zuidelijke Nederlanden wordt gegeven in Majérus 2001, 22-24.

¹³ Geschiedenis van de Engelse dominicanen in Bornem in Majérus 2001, 264-276.

¹⁴ Gelegen in de Krakenstraat, verkocht in 1804 en afgebroken in 1836. Van Even 1895, 503-504.

¹⁵ Majérus 2001, 270-271.

FIG. 2 Plattegrond van de eerste verdieping. De nummering en de benaming van de vertrekken is overgenomen uit de plannen van de abdij uit 1962. De twee pijlen duiden de bouwnaden in de west- en de oostvleugel aan.
Plan of the first floor. The numbering and names attributed to the rooms are taken from the 1962 plans of the Abbey. The building joints in the west and east wing are indicated by the two arrows.

FIG. 3 De oostgevel van de oostvleugel van het kloosterpand, met 19de-eeuwse bepleistering.
The east façade of the east wing of the cloister, with 19th-century plastering.

FIG. 4 De zuidgevel van de zuidvleugel van het kloosterpand.
The south façade of the south wing of the cloister.

FIG. 5 De westvleugel en de voormalige vleugel van de lekenbroeders, gezien vanuit het zuidwesten.
The west wing and the former lay brother's wing, seen from the southwest.

FIG. 6 Het gastenkwartier en de abdijkerk, gezien vanuit het noordwesten.
The guesthouse and the Abbey church, seen from the northwest.

In 1794, tijdens de Franse bezetting van de Zuidelijke Nederlanden, vluchtten de kloosterlingen naar Londen en namen met hen de relik van het Heilig Kruis, het archief en de bibliotheek mee. In het klooster in Bornem bleven slechts vijf religieuzen achter. Het klooster ontsnapte aan de opheffing door zich ten overstaan van de overheid vooral als onderwijsinstelling te positioneren en niet in de eerste plaats als religieuze gemeenschap. Bovendien werd het klooster beschouwd als een Engelse enclave op het continent, waarop de bepalingen voor inlandse klooster-gemeenschappen niet van toepassing waren. Aldus kon het college in 1795 opnieuw de deuren openen, al vonden nu nog slechts Vlamingen hun weg naar Bornem. In 1809 werden het klooster en het college uiteindelijk toch gesloten. De gebouwen bleven wel in bezit van de Engelse dominicanen tot in 1825.

In 1833 werden de cisterciënzers van de voormalige abdij Sint-Bernards-aan-de-Schelde te Hemiksem eigenaar van de verlaten gebouwen, die zij effectief betrokken vanaf 1839. De Sint-Bernardsabdij was in 1237 gesticht in Vremde, tussen Antwerpen en Lier, door monniken uit de Waals-Brabantse abdij van Villers met de steun van Hendrik II, hertog van Brabant (1235-1248)¹⁶. Enkele jaren nadien verhuisde de abdij naar Hemiksem waar zij gevestigd bleef tot aan haar opheffing in 1796¹⁷. De abdijsamenleving werd in 1826 heropgericht en vond in 1833 een nieuw onderkomen in Bornem, waarbij de oorspronkelijke benaming van Heilig-Kruisklooster veranderde in Sint-Bernardusabdij. Met de komst van de cisterciënzers kwam heel wat roerend goed uit de opgeheven abdij van Hemiksem in Bornem terecht¹⁸: een aanzienlijk deel van het belangrijke abdijsarchief, de niet minder belangrijke abdijsbibliotheek, meubelen, schilderijen, goudleder¹⁹ en allerlei gebruiksvoorwerpen.

2 Archivalische bronnen over het Heilig-Kruisklooster en de Sint-Bernardusabdij

2.1 Relevante archieven voor de bouwgeschiedenis

Het archief van het Heilig-Kruisklooster van de Engelse dominicanen in Bornem is verspreid over meerdere instellingen in binnen- en buitenland. Het grootste deel bevindt zich in het Verenigd Koninkrijk, waar het terecht kwam nadat de Engelse dominicanen in 1794 hun klooster in Bornem hadden verlaten voor Londen. Een deel wordt bewaard in de *Archives of the English Province of the Order of Preachers* in Edinburgh. Deze archiefinstelling bevat echter, als wij vertrouwen op het monasticon van de Engelse en Ierse bedelorden in België²⁰, geen stukken die relevant zijn voor de bouwgeschiedenis van het klooster in Bornem. Een ander deel van de kloosterarchieven berust in de *Saint-Dominic's Priory* in Londen en is op aanvraag te raadplegen op microfilm in het Algemeen Rijksarchief te Brussel²¹.

Het 'Londense' archief bewaart enkele stukken, alle in het Engels opgesteld, die betrekking hebben op de bouwgeschiedenis van het 18de-eeuwse klooster in Bornem. Allereerst is er het *Memoriale* (gedenkboek) waarin gegevens over de nieuwbouw en schenkingen ter bekostiging ervan worden vermeld²². Daarnaast bevat het Londense archief ook de lijst van uitgaven van het klooster voor de jaren 1757-1771 en 1773-1790 die vooral informatief zijn over de detailafwerking van de kloostergebouwen²³.

In het voornoemde *Memoriale* wordt een enkele keer, bij de vermelding van de aanvang van de nieuwbouw in 1769, verwezen naar een zogenaamd *building book*. Dit document is niet aanwezig in Londen en evenmin in de andere door het monasticon opgesomde archiefinstellingen die archivalia van de Engelse domi-

¹⁶ Geschiedenis van de Sint-Bernardsabdij van Hemiksem in Marcus 1992, 42-78, echter zonder de verdere geschiedenis van de abdij in Bornem.

¹⁷ De precieze datum van de overbrenging van de abdij van Vremde naar Hemiksem blijft onbekend, maar kan wellicht vóór 1246 worden geplaatst. Marcus 1992, 43-45.

¹⁸ Een selectie is te vinden in Stalmans 2005.

¹⁹ Het goudleder uit Hemiksem werd in Bornem opnieuw als wandbekleding gebruikt. Bergmans & Koldeweij 1992, 36-37.

²⁰ Zie Majérus 2001, 279-303 voor een overzicht van de onuitgegeven en uitgegeven archivalia van de Engelse dominicanen te Bornem.

²¹ Algemeen Rijksarchief te Brussel (ARA), microfilms 6607-6609.

²² ARA, microfilm 6609, *Memoriale Fratrum Praedicatorum Anglorum Conventus Sanctae Crucis* in Bornhem 1748.

²³ ARA, microfilm 6608, *The Book of Expences from the First of January 1757* en de uitgaven van 1773 tot 1790 (zonder titel, microfilm 6608).

nicanen van Bornem bewaren. Al in het begin van de 20ste eeuw vermeldt Van Doninck het *building book* als verdwenen²⁴. Wellicht werd in dat *building book* de voortgang van de bouwwerken, inclusief de bekostiging ervan, bijgehouden. De administratie van de bouw werd waarschijnlijk afzonderlijk genoteerd van de overige, meer alledaagse administratie van het klooster. In de lijsten van uitgaven voor de jaren 1757-1771 en 1773-1790 duiken weliswaar kosten op aan het gebouwenpatrimonium, maar het gaat om kleine werken die niet toelaten om een ruimer beeld te krijgen van het verloop van de bouwwerken. Het ontbreken van het *building book* is daarom een aanzienlijke lacune voor de reconstructie van de bouwgeschiedenis van het Bornemse klooster uit de geschreven bronnen.

Het abdijarchief in Bornem laat slechts in beperkte mate toe de bouwgeschiedenis van de 19de en 20ste eeuw te achterhalen. Van de abdijkerk is het bestek bewaard, opgemaakt door architect J.E. Franssen²⁵. Een ontwerp-tekening van de huidige abdijkerk ontbreekt. Opmerkelijk zijn de ongedateerde tekeningen met een voorgevel, een doorsnede van een dakconstructie, een plattegrond en een lengtedoorsnede van een kerk²⁶. De plattegrond en de opstand benaderen die van de huidige abdijkerk, wat kan doen vermoeden dat deze tekeningen een opmeting hiervan zijn. Anderzijds is de tekening van de voorgevel van een wat laat

barokke inspiratie die weinig gemeen heeft met de neoclassicistische stijl van de abdijkerk.

Ontwerpen van en bouwrekeningen over de vleugel van de lekenbroeders, de aanbouw met de bibliotheek en de aanbouw met het archief ontbreken in het abdijarchief. Wel is er een ongedateerde begroting voor de bouw van de bijgebouwtjes (koetshuizen, stallen, washuis enz.) ten westen van het kloosterpand en een ontwerp-tekening van architect Joseph Schadde²⁷ (1818-1894) uit 1874 voor de meubels in de bibliotheek²⁸. Uit 1913 dateert een kostenraming voor het aansluiten van de abdijgebouwen op het elektriciteitsnet met bijhorende plaatsing van elektrische installaties²⁹.

Aangezien het abdijarchief dus weinig bruikbare gegevens oplevert, moeten de bouwdata van de toevoegingen uit de 19de eeuw elders gezocht worden, namelijk in de monografie van Van Doninck en in de inventaris van het bouwkundig erfgoed *Bouwen door de eeuwen heen*, die zich voor de bouwgeschiedenis van de 19de en 20ste eeuw baseerde op de kadastrale archieven van de provincie Antwerpen³⁰.

Iconografische bronnen van de kloostergebouwen zijn schaars. Voor de bouw van het klooster werden wellicht ontwerpen gemaakt, zoals blijkt uit de vermelding van *reprinting the College Plans* in de uitgaven van oktober 1781³¹, maar hiervan is

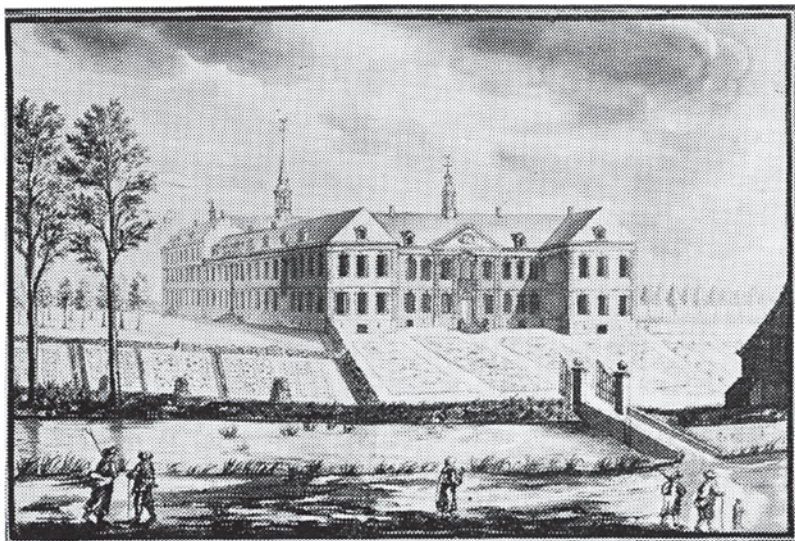

FIG. 7 Gezicht op het Heilig-Kruisklooster vanuit het zuiden, 18de eeuw. De hoekgebouwen met de bibliotheek en het archief en de vleugel van de lekenbroeders zijn nog niet toegevoegd. Gepubliceerd in Marcus 1971, 4. *View of the cloister of the Holy Cross, 18th century. The corner annexes containing the library and the archives and the lay brother's wing have not yet been added. Published in Marcus 1971, 4.*

FIG. 8 Uittreksel uit een kadastrale atlas van Bornem, met het Heilig-Kruisklooster als het Collège des dominicains Anglais, 1807. *Excerpt from a cadastral map of Bornem, with the Holy Cross Friary indicated as the Collège des dominicains Anglais, 1807.*

²⁴ Van Doninck 1904, 295-296.

²⁵ Archief van de Sint-Bernardusabdij te Bornem (ASBAB), blauwe doos AB 39 R. V. Ommeren 1835-1895, Bestek en Condities [...], 26 mei 1840 en Bestek wegens de kerk van Bornhem, 16 juli 1840. Het oeuvre van architect J.E. Franssen is nog niet in kaart gebracht. Behalve de kerk van de Sint-Bernardusabdij vermeldt de databank van het bouwkundig erfgoed (<http://paola.erfgoed.net/sdx/inventaris>) nog voor architect Franssen:

herstelling van de toren van de kapel Sint-Antonius de Eremijt in Edegem (1832), herstelling van de toren en verbreding van de zijbeuken (1828-29) van de Sint-Hubertuskerk te Schilde en herstellingen aan de pastorie aldaar (1827-1831).

²⁶ ASBAB, blauwe doos AB 39 R. V. Ommeren 1835-1895.

²⁷ Als provinciale architect in het arrondissement Mechelen bouwde en restaureerde Joseph Schadde talrijke kerken, pastorieën, gemeente-

huizen en scholen. Zijn bekendste realisatie is de Handelsbeurs in Antwerpen (1869-1872). Over architect Schadde, zie Meul 1994 en 1999.

²⁸ ASBAB, blauwe doos AB 39 R. V. Ommeren 1835-1895.

²⁹ ASBAB, blauwe doos AB 41 Th. Schoen 1900-1934.

³⁰ Van Doninck 1904, 367-369; De Saedeleer *et al.* 1995, 37-40.

³¹ ARA, microfilm 6608, uitgaven van oktober 1781.

FIG. 9 Zicht van de Sint-Bernardusabdij vanuit het zuiden, foto genomen tussen 1872 en 1903. De vleugel van de lekenbroeders uit 1863 (links) en de bibliotheek uit 1872 (rechts) zijn al toegevoegd aan de 18de-eeuwse gebouwen. *View of St Bernard's Abbey from the south, photograph taken between 1872 and 1903. The lay brother's wing from 1863 (left) and the library from 1872 (right) have already been added to the 18th-century buildings.*

niets bewaard gebleven. Een 18de-eeuws gezicht op het klooster vanuit het zuiden werd gepubliceerd door A. F. Marcus in 1971 (fig. 7)³². De oost- en de westvleugel zijn nog niet uitgebreid met de duidelijke hoekgebouwen. Het centrale fronton bevat een *oculus* en in de westvleugel is er in de vijfde travée (tellend vanaf de zuidgevel) een groot venster zichtbaar. Op de achtergrond is het klokkentorentje van de oude kloosterkerk te zien.

Een kadastrale atlas uit het eerste decennium van de 19de eeuw toont een summiere plattegrond van het Heilig-Kruisklooster (fig. 8)³³. De lange westvleugel, de zuidvleugel en de oostvleugel van het klooster tekenen zich duidelijk af. Een klein langwerpig volume tussen de west- en de oostvleugel is mogelijk de kloosterkerk. De aanleg van het park met dreven is goed herkenbaar.

Een foto uit de tweede helft van de 19de eeuw toont de zuidelijke gevel van het klooster (fig. 9)³⁴. De vleugel van de lekenbroeders (1863) en de bibliotheek (1872) waren toen al gebouwd, maar de aanbouw tegen de westvleugel van 1903 nog niet³⁵. De foto kan daarom gedateerd worden na 1872 en voor 1903. Andere foto's tonen de Sint-Bernardusabdij al met de 19de- en vroeg-20ste-eeuwse toevoegingen³⁶.

De tekening *Het Engelsch klooster na 1773* is geen eigentijdse weergave, maar een *a posteriori* reconstructie van 1903 van de vermeende toestand in 1773 (fig. 10)³⁷. De voorstelling van de kerk is niet waarheidsgetrouw, vermits niets geweten is over het uitzicht van de kloosterkerk die voorafging aan de huidige abdijkerk. De reconstructie anno 1773 werd samen opgemaakt met een gezicht dat de abdij toont anno 1903³⁸.

Ten slotte is er nog een plattegrond van de gelijkvloerse en de eerste verdieping van de abdijgebouwen ter beschikking, opgevoerd door architect Albert Van Loon in 1962³⁹. De in dit artikel opgenomen plattegrond van de eerste verdieping is gebaseerd op die van 1962⁴⁰.

2.2 De geschreven bronnen

De voornaamste eigentijdse bron voor de bouwgeschiedenis van de 18de-eeuwse kloostergebouwen van Bornem is het al genoemde *Memoriale*. Het vermeldt de afbraak van de oude kloostergebouwen in 1769 en het aanvatten van de nieuwbouw in datzelfde jaar onder leiding van de Brusselse architect Jan Vangelder⁴¹. De eerste steen van het nieuwe college werd in 1771 gelegd. Meerdere schenkingen droegen bij tot de vordering van de bouwwerken: schenkingen voor ramen in 1770, voor deuren en ramen in 1771, voor ramen in 1772, voor de bouw van de infirmerie en het afwerken van de kleine slaapzaal in het college in 1780, en een laatste schenking voor het voltooiën van de vloer van de refer in 1782⁴².

Uit de uitgavenlijsten kan worden afgeleid dat vanaf de jaren 1770 werd gewerkt aan de afwerking van de kloostergebouwen. Uitgaven werden gedaan aan glas vanaf 1770, aan hang- en sluitwerk voor de ramen in april 1773, aan ijzeren balustrades in oktober 1773, aan dakleien in oktober 1774 en juni 1775, aan vloertegels in november 1774, aan vensterglas in oktober 1776, aan houtsnijwerk in april 1777, aan hout voor de bibliotheek in februari 1778 en aan hengsels voor deuren in februari 1787. Betalingen

³² Marcus 1971, 4. De bewaarplaats van dit gezicht wordt niet vermeld.

³³ Rijksarchief Antwerpen, Verzamelingen kaarten en plattegronden, kadastrale kaarten en plannen, 275; kadastrale atlas van de gemeente Bornem door de landmeters Gigault en F. Lebrun, beëindigd 1 februari 1807. Het uittreksel met het Heilig-Kruisklooster werd gepubliceerd door Van Doninck 1904, 341. Een kopie van dit uittreksel is te vinden in ASBAB, grote mappen met tekeningen.

³⁴ Bewaard in de Sint-Bernardusabdij, midden-gang van het gastenkwartier (tweede verdieping).

³⁵ Bouwdata uit De Saedeleer *et al.* 1995, 37-40.

³⁶ Rochts & Peeters 1986.

³⁷ ASBAB, grote mappen met tekeningen. Gepubliceerd door Van Doninck 1904, 298.

³⁸ ASBAB, grote mappen met tekeningen. Gepubliceerd door Van Doninck 1904, 370.

³⁹ ASBAB, in losse bewaring.

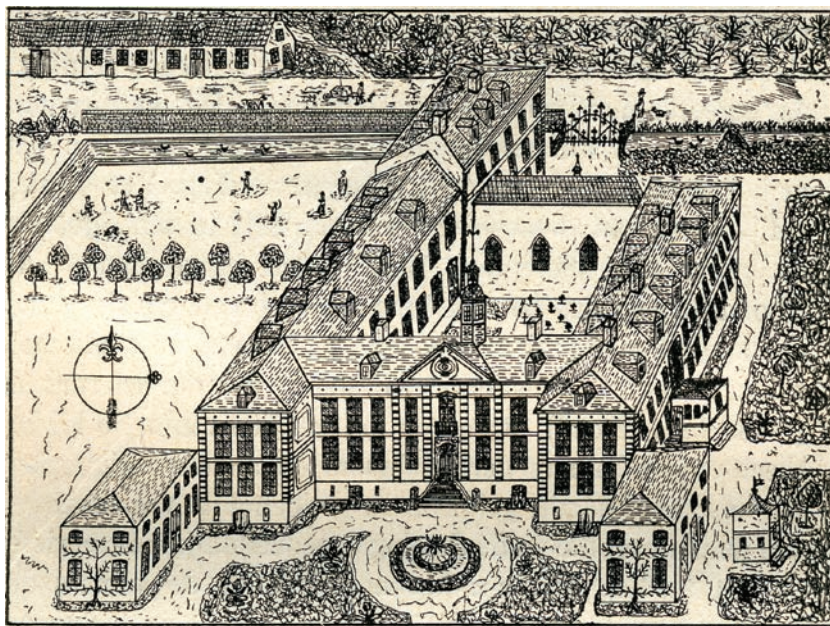
⁴⁰ De plattegronden van de tweede verdieping van het gastenkwartier en van de zolderverdieping werden nieuw opgemaakt door topograaf Johan Van Laecke (VIOE).

⁴¹ Kan geïdentificeerd worden met of was familie van: de schrijver Jean Van Gelder, werkzaam in het klooster van de Engelse dominicanessen te

Brussel in 1775; de architect Van Gelder die in 1790 de vernieuwing van het klooster van de capucinesen van Sint-Franciscus te Brussel voltooide; de architect J. Van Gelder die werkzaam was voor de Gentse Sint-Sebastiaansgilde in 1775 en de versiering verzorgde van het Brusselse stadhuis voor de Staten Generaal van 1815. Schriftelijke mededeling door Xavier Duquenne (Brussel).

⁴² ARA, microfilm 6609, *Memoriale Fratrum Praedicatorum Anglorum Conventus Sanctae Crucis* in Bornhem 1748.

FIG. 10 *A posteriori* reconstructie van het Heilig-Kruisklooster in 1773, opgemaakt in 1903.
A posteriori reconstruction of the Holy Cross Friary in 1773, drawn in 1903.

werden ook gedaan voor de inrichting van de vertrekken: fluweel voor de sacristie in maart 1780, kantwerk, lambrekijn⁴³ (*lambrick*) en behangpapier (*paper*) voor de kleine slaapzaal in september en oktober 1781 en verf, lijnzaadolie en *ingredients* in maart 1785.

Onder abt Robertus Van Ommeren (1835-1895), de eerste abt van de cisterciënzergemeenschap in Bornem, werd in 1840 de bouw aangevat van de huidige abdijkerk, naar ontwerp van de Antwerpse architect J. E. Franssen⁴⁴. De nieuwe kerk werd ingewijd op 27 september 1842⁴⁵. Tijdens het lange abbatiaat van Van Ommeren werden nog de vleugel van de lekenbroeders (1863) en de bibliotheek (1872) toegevoegd, naar ontwerp van de Antwerpse provinciaal architect Joseph Schadde⁴⁶. De herinrichting van de kloostergang met gordelbogen, op de zwikken versierd met de wapenschilden van de orde en van de abt, is een realisatie van abt Amedeus De Bie (1895-1900)⁴⁷. Het zuidelijke bijgebouw tegen de westvleugel, met o.a. de ziekenruimte en het abdijarchief, werd in 1903 gebouwd onder abt Thomas Schoen (1900-1934)⁴⁸. Het noordportaal van de abdijkerk en het toegangsgebouwtje tegen de westvleugel werden in de jaren 1950 toegevoegd⁴⁹. De herbepleistering van de buitengevels, nog in uitvoering in 1995, bleef beperkt tot het gedeelte van de westvleugel ten noorden van de vleugel van de lekenbroeders en de gevels van de kloostervleugels die uitzien op de binnentuin⁵⁰.

3 De buitengevels van de drie kloostervleugels

De buitengevels van de drie kloostergebouwen tellen twee bouwlagen bovenop een half verzonken kelderverdieping. Een lijst van drie baksteenlagen scheidt de gelijkvloerse van de eerste verdie-

ping, de tweede verdieping wordt afgedekt door een kroonlijst. Bovenop de kroonlijst staan de dakkapellen, ingewerkt in het zadeldak. Op het dak van de zuidvleugel bevindt zich een klokkentorentje. De hoeken van de gevels zijn versierd met imitatiebossage in baksteen. De drie centrale traveeën van de zuidgevel zijn verenigd in een kolossaalorde en worden bekroond door een fronton, waarin een rondboognis met een beeld van de heilige Bernardus is aangebracht.

De muren zijn ontleisterd. Enkel de oostvleugel bezit nog zijn bepleistering uit de 19de eeuw (fig. 3). Op de muren van het inkomgebouwtje en de bibliotheek zijn ingesnoerde rechthoeken geschilderd. De muren zijn in baksteen, volgens kruisverband en met formaten gaande van 20 x 8,5-9 x 5 cm in de zuidvleugel tot 18-19,5 x 9,5 x 4,5 cm en 18,5-19 x 8,5-9 x 4,5-5 cm in de oostvleugel. Het grote rondboogvenster in de westvleugel is afgeboord met grijs-zwart gebakken bakstenen. De omlijsting van de getoogde vensters kan *de visu* geïdentificeerd worden als blauwe hardsteen uit Henegouwen (regio Ecaussinnes-Soignies). Het vlakke voorkomen van de vensters in de bepleisterde gevels uitkijkend op de pandtuin, doet vermoeden dat zij niet voorzien waren van een hardstenen omlijsting. Boven de smalle, rechthoekige kelderraampjes loopt een band in zandige kalksteen. De steigergaten onder de kroonlijst zijn afgedekt met een wit geverfd houten sierdeksel. Ook het schrijnwerk van de dakkapellen is wit geschilderd.

In de buitengevels laten zich nog enkele bouwsporen opmerken. In de westvleugel is een bouwnaad waarneembaar tussen de tweede en de derde travee (optellend vanaf de vleugel van de lekenbroeders) (fig. 11). Deze afbakening van een bouwfase

⁴³ Een horizontaal hangende reep stof als draperie aan vensters, bedhemel, enz.

⁴⁴ ASBAB, blauwe doos AB 39 R. V. Ommeren 1835-1895, Bestek en Conditien [...], 26 mei 1840 en Bestek wegens de kerk van Bornhem, 16 juli 1840.

⁴⁵ Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen, Map Cisterciënzers Bornem, schriftelijke bevestiging

door de aartsbisschop van zijn inwijding van de abdijkerk op 27 september 1842.

⁴⁶ Van Doninck 1904, 367-369; De Saedeleer *et al.* 1995, 38-39.

⁴⁷ De Saedeleer *et al.* 1995, 40.

⁴⁸ *Id.*, 39.

⁴⁹ ASBAB, Blauwe doos zonder opschrift, ongedateerde ontwerpen van het noordportaal van

de abdijkerk en het toegangsgebouwtje tegen de westvleugel door architect D. Beckers uit Bornem. Beide ontwerpen kunnen worden gedateerd in de jaren 1950 dankzij een brief van de leverancier van "arduinsteen" voor het noordportaal, gedateerd 12 maart 1956.

⁵⁰ De Saedeleer *et al.* 1995, 38-39.

verraadt zich ook in de afstand tussen de steigergaten onder de kroonlijst: de afstand tussen het vierde en het vijfde steigergat is kleiner dan de afstand tussen de andere steigergaten. Ook de afwerking van de vensterlijsten links en rechts van de bouwnaad is verschillend: rechts is de blokvorm van de segmentbogen van het venster zichtbaar in het metselwerk (fig. 12), links ontbreekt dit aanhangsel (fig. 13). In de oostvleugel, verstopt achter een regenpijp, is een bouwnaad zichtbaar tussen de derde en de vierde travee (optellend vanaf de abdijkerk): de voegen links van de regenpijp liggen niet in het verlengde van de voegen rechts ervan; de profielen van het schrijnwerk van de twee dakkapellen rechts zijn soberder dan die van de dakkapellen links van de bouwnaad.

Op de hardstenen omlijsting van de vensters komen steenhouwersmerken voor (bijlage 1). Vijf verschillende merken konden onderscheiden worden. Vier ervan zijn bekend in het repertorium van steenhouwersmerken van Van Belle⁵¹. Het merk met een P gevat in een D met een kruisje komt het meest voor⁵². Het merk met de ineen geschreven P, M en D is geattesteerd in de tweede helft van de 18de eeuw, onder andere vlakbij Bornem in Kruibeke (Oost-Vlaanderen)⁵³. Het merk AM duikt op in de parochiekerk van Vieux-Genappe (Waals-Brabant), gebouwd tussen 1769 en 1779, wat samenvalt met de bouw van het Engels klooster in Bornem⁵⁴. Ook het merk MD verschijnt in de jaren 1780 en 1790⁵⁵. De steenhouwersmerken komen dus overeen met

de bouwdata uit de geschreven bronnen. Een merk is niet bekend bij Van Belle, namelijk de twee ineengesloten V's op de vensterlijst van vertrek 157.

De balustrade voor het centrale venster op de eerste verdieping in de zuidgevel is een toevoeging uit de late 19de eeuw. In het metselwerk links en rechts van het venster zijn verticale, zwarte lijnen zichtbaar (fig. 14). Dit zijn de sporen van de aanhechting van een eerdere balustrade die te zien is op de foto die de zuidkant van de abdij toont tussen 1872 en 1903 (fig. 9). Op de bovenkant van de hardstenen kroonlijst van de centrale deuropening in de zuidgevel bevinden zich de sporen van de verankering van de verdwenen balustrade. Deze werd zeker na 1872 vervangen door het huidige exemplaar, smaller dan zijn voorganger en niet voor, maar in het raamvlak geplaatst. Tegelijk met de verwijdering van de oude balustrade werden onderaan de raamlijst twee rocailles toegevoegd.

Het grote rondboogvenster in de westvleugel is misschien een 19de-eeuwse herwerking van een grote vensteropening die behoort tot het 18de-eeuwse ontwerp. Op het zicht op het Heilig-Kruisklooster uit de late 18de eeuw is op die plaats immers al een grote vensteropening te zien. Het rondboogvenster met het beschilderde timpaan in de oostvleugel dateert samen met het toegangsgebouwtje uit de 19de eeuw. Op het timpaan zijn twee wapens weergegeven (fig. 15): links een rechtstaande Maria met

FIG. 11 Bouwnaad in de westgevel van de westvleugel, tussen de tweede en de derde travee (optellend vanaf de voormalige vleugel van de lekenbroeders).

Building joint in the west façade of the west wing, between the second and third bay (counting from the former lay brother's wing).

FIG. 12 Hardstenen vensterlijst, rechts van de bouwnaad in de westvleugel. Met blokvorm op de hoek van de segmentboog.

Blue limestone window frame to the right of the building joint in the west wing, showing the block of the segmental arch.

⁵¹ Van Belle 1994.

⁵² Merk 161 in Van Belle 1994. Voor dit steenhouwersmerk wordt als voorbeeld de Sint-Bernardusabdij in Bornem aangehaald, die echter verkeerdelijk in de 17de eeuw wordt geplaatst,

Van Belle 1994, 643. Ook geattesteerd in de Sint-Michielsstraat 12 in Gent, Everaert 1995, 116-117.

⁵³ Merk 668 in Van Belle 1994. Voorbeelden in Van Belle 1994, 688.

⁵⁴ Merk 159 in Van Belle 1994. Voorbeelden in

Van Belle 1994, 620.

⁵⁵ Merk 325 in Van Belle 1994, toebehorend aan de familie Mondron (Van Belle 1994, 21). Voorbeelden in Van Belle 1994, 671-672. Dit merk is ook in Gent opgemerkt, Everaert 1995, 116-117.

kind, het wapen van de Sint-Bernardusabdij van Hemiksem⁵⁶, en rechts een reiger, het embleem van de Sint-Bernardusabdij van Bornem⁵⁷. Het timpaan drukt zo de continuïteit uit tussen de kloostergemeenschappen van Hemiksem en Bornem. Ook in de zuidgevel werd de cisterciënzeridentiteit van de Sint-Bernardus-

abdij uitgebeeld. De *oculus* in het fronton werd gedicht om plaats te maken voor een rondboognis met een beeld van Bernardus van Clairvaux (1090-1153), de belangrijkste heilige van de cisterciënzerorde en patroonheilige van de abdij in Bornem.

FIG. 13 Hardstenen vensterlijst, links van de bouwnaad in de westvleugel. Zonder blokvorm op de hoek van de segmentboog. *Blue limestone window frame to the left of the building joint in the west wing, without the block of the segmental arch.*

FIG. 14 Zuidvleugel, centraal venster op de eerste verdieping. Links en rechts van de omlijsting zijn zwarte lijnen zichtbaar, sporen van een vroegere, bredere balustrade. *South wing, central window on the first floor. Black lines to the left and right of the window frame are traces of an earlier, wider balustrade.*

FIG. 15 Westvleugel, timpaan van het venster boven het inkomgebouwtje. Op het timpaan het wapen van de Sint-Bernardusabdij: links Maria met Kind, rechts een reiger.

West wing, tympanum above the window of the entrance hall. On the tympanum, the coat of arms of the Abbey: on the left the Virgin with Child, on the right a heron.

⁵⁶ Marcus 1992, 41 over het wapen van de abdij van Hemiksem: [...] *une effigie de Marie couronnée, debout, avec l'enfant.*

⁵⁷ Het devies van de Sint-Bernardusabdij, overgenomen van de abdij van Hemiksem, luidt "Aan den oiver gheneer ik mij", wat zoveel betekent als "aan de oever voel ik me thuis". De oever slaat

op de Scheldeoever, waarmee wederom de band tussen de abdijen van Hemiksem en Bornem wordt uitgedrukt.

4 De dakkap van de drie kloostervleugels

De drie 18de-eeuwse kloostervleugels hebben hun oorspronkelijke dakkappen bewaard (fig. 16). Zij behoren tot het type van schaargebint, met twee rijen van gordingen die de kepers dragen. Op de onderdelen van de dakkap zijn gehakte telmerken in Romeinse cijfers aangebracht. Aan de hand van de opeenvolging van de telmerken kunnen onderbrekingen in de bouw van de dakkap worden onderscheiden. Een duidelijke cesuur doet zich voor net ten zuiden van de voormalige vleugel van de lekenbroeders. Na het gespan VII van de westvleugel begint een nieuwe nummering in noordelijke richting. In de zuidvleugel is er een onderbreking ten oosten van het dakruitertje, na het gespan VII. De opeenvolging van de telmerken in de oostvleugel is zeer onregelmatig. Een mogelijke cesuur kan zich situeren

ten zuiden van het noordelijke gespan III. De onderbreking van de telmerken in de dakkap van de zuidvleugel kan niet worden verbonden met een bouwnaad in dit deel van de abdijgebouwen. Dat is wel het geval voor de dakkap van de westvleugel. Hoewel de onderbreking van de telmerken niet exact overeenkomt met de bouwnaad in het metselwerk eronder (*supra*) houden beide wellicht verband met elkaar. De speling tussen de cesuur in de dakkap en de bouwnaad in het onderliggende metselwerk kan worden verklaard doordat per bouwphase de dakkap niet even ver werd opgetrokken als de onderliggende muren. De vermoede onderbreking in de dakkap van de oostvleugel stemt ook daar niet volledig overeen met de onderliggende naad in het metselwerk. Volgens Van Doninck waren in de zolder slaapvertrekken voor leerlingen van het college en kloosterlingen ingericht⁵⁸.

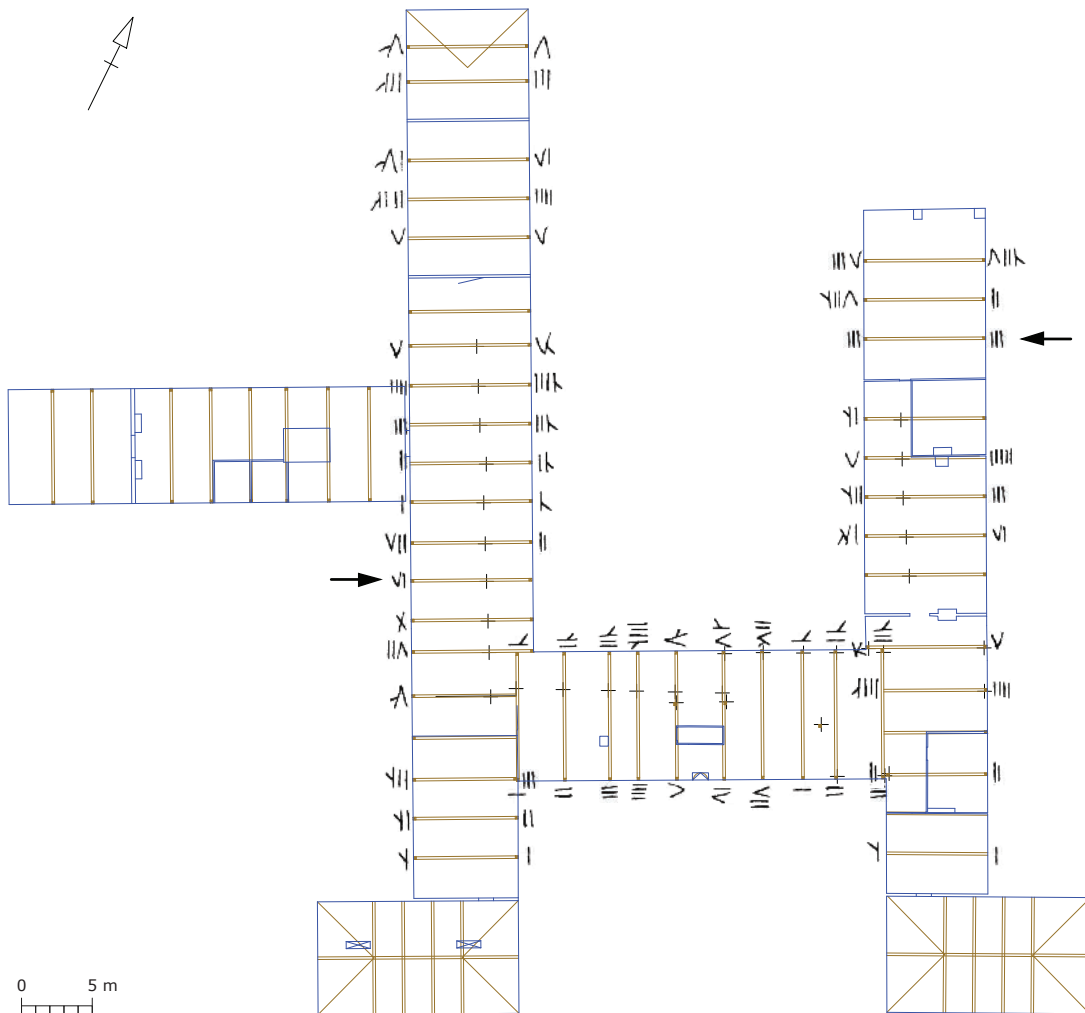

FIG. 16 Plattegrond van de zolder met de onderste rij jukdekbalken en de telmerken op de gespannen van de dakkap. De twee pijlen duiden de bouwnaden in het onderliggende metselwerk van de west- en oostvleugel aan.

Plan of the garret with the lower superimposed tie beams and the assembly marks on the principal rafters of the roof. The building joints in the underlying masonry of the west and east wing are indicated by the two arrows.

5 Interieur van de eerste verdieping van de drie kloostervleugels

5.1 Circulatie en binnenindeling

In het verlengde van de middengang van de zuidvleugel bevinden zich hallen met de trappen die de eerste verdieping bedienen (fig. 17 en fig. 18). Beide houten bordestrappen bestaan uit twee rechte steektrappen met halverwege een bordes met een houten plankenvloer. De handgreep van de trapleuning, afgezet door een trappaal op de gelijkvloerse verdieping, is versierd met ingeschroefde bollen. De trappen dateren stilistisch nog uit de late 18de eeuw.

De twee verdiepingen van het gastenkwartier worden bediend door een houten slingertrap met bordessen halverwege de verdiepingen (fig. 19). Tegen de muur is een handlijst bevestigd, de trapleuning is versierd met balusters en een trappaal. De onderkant van de trap is versierd met plafondspiegels afgeboord door gestuukte profielen. De empiregetinte uitvoering situeert de trap in de eerste helft van de 19de eeuw⁵⁹; daarom kan de plaatsing ervan worden toegeschreven aan de cisterciënzers in de jaren 1830-1840. Ook de trap die vanuit vertrek 157 leidt naar de zolder van de zuidvleugel, werd in die periode ingezet.

De circulatie op de eerste verdieping in de drie kloostervleugels wordt bepaald door een middengang waarlangs de vertrekken geschikt zijn (fig. 20). Hoewel zij in elkaars verlengde liggen

geeft de middengang van de eerste verdieping van het gastenkwartier niet onmiddellijk uit op de middengang van de achterliggende westvleugel. Tussenin bevindt zich een vertrek dat met beide middengangen in verbinding staat. De middengang van de tweede verdieping van het gastenkwartier (fig. 21) geeft uit op de zolder van de westvleugel. De middengang van de oostvleugel geeft via vertrek 124 toegang tot een trapje dat leidt naar een kleine orgeltribune, uitkijkend op het koor van de abdijkerk.

Deze indeling met een middengang is nog de originele uit de 18de eeuw. In de oostvleugel houden de bakstenen muren met een rookkanaal in verband op bij de middengang (fig. 22). Daarnaast hebben enkele vertrekken (oostvleugel 128 en 131; zuidvleugel 163 en 166) een laat-18de-eeuwse aankleding van het plafond, namelijk een kooflijst afgeboord door profielen in stuc, die de indeling van een middengang met vertrekken aan weerszijden bevestigt als de oorspronkelijke uit de 18de eeuw. De zuidelijke uiteinden van de west- en oostvleugel hebben een andere indeling. In de oostvleugel bedient een gang tegen de westmuur de vertrekken 135 en 136. Ook hier bevestigt de bewaard gebleven 18de-eeuwse decoratie van de plafonds de binnenindeling als oorspronkelijk. Het zuidelijke uiteinde van de westvleugel telt een vertrek (173) met een laat-19de-eeuwse aankleding. Het valt niet meer uit te maken of dit nog de 18de-eeuwse indeling is, dan wel of ook dit gedeelte oorspronkelijk bestond uit een gang en twee vertrekken.

FIG. 17 De traphal (vertrek 133-139) in de oostvleugel.
The staircase (room 133-139) in the east wing.

FIG. 18 De traphal (vertrek 174-175) in de westvleugel, gezien van op het bordes van de trap.
The staircase (room 174-175) in the west wing, seen from the stair landing.

⁵⁹ Vooral de slingervorm van de trap en de slanke balusters van de trapleuning zonder uitgewerkte basis duiden deze trap aan als vroeg-19de-eeuws empire. Ter vergelijking, zie Comanne 1988, 112.

Op enkele plaatsen zijn de materialen van de wanden van de middengang zichtbaar. Soms werd baksteen van mindere kwaliteit gebruikt, vaak brokstukken van te hard gebakken exemplaren. De meest voorkomende constructie van de wanden bestaat uit een raamwerk van houten stijlen en regels waarop rinkellatjes gespijkerd zijn (fig. 23). Daarop werd een mengsel van leem of kalk, zand en haar uitgestreken. Uitgaven voor krijt (*chalk*) in 1773, krijt, haar en mortelspecie (*chalk, hair and mortar*) in 1779, Doornikse kalk (*lime from Tournay*) in 1780 en kalk (*lime*) in 1782, 1784 en 1786 verwijzen misschien naar het aanmaken van pleister voor deze niet-dragende binnenmuren. Dezelfde techniek werd gebruikt voor kamerwanden in het kasteel d'Ursel in Hingene⁶⁰ en bleef nog de hele 19de eeuw in gebruik, zoals in de abdijkerk van Bornem zelf (1840-1842), waar het tongewelf van de middenbeuk in die techniek is opgetrokken.

De afwerking van de hoeken van de wanden met een kwartbol profiel, gepleisterd en geverfd, behoort tot de 18de-eeuwse afwerking van het interieur. Deze versiering is te vinden op de

hoeken van de middengang van de oost-, zuid- en westvleugels, in het trappenhuis van het gastenkwartier en op de vernauwing van de middengang van het gastenkwartier.

De overdekking van de drie kloostervleugels bestaat uit kinderbalken op moerbalken. Enkel de moerbalken zijn zichtbaar gelaten. De kinderbalken zijn zoals de wanden van de middengang bedekt door rinkellatjes waarop pleister is uitgestreken, waardoor de afzonderlijke kinderbalken niet zichtbaar zijn (fig. 24).

Er zijn slechts weinig toevoegingen die dateren van na de 18de eeuw: de houten plint van de middengang van de vleugels, de vloerbedekking in linoleum (fig. 20) van de middengang (ca. 1900), herstellingen van de kwartbol profielen op de hoeken in geverfd hout en op sommige plaatsen het hernieuwen van de wanden van de middengang met gipsen platen. In het gastenkwartier werd sterker ingegrepen. De wanden van de middengang behoren nog tot de oorspronkelijke indeling, maar de geverfde houten wanden van de vertrekken zijn een jongere aanpassing.

FIG. 19 Het trappenhuis (vertrek 121) in het gastenkwartier (westvleugel).
The staircase (room 121) in the guesthouse (west wing).

FIG. 20 De middengang van de westvleugel, gezien naar het zuiden.
The central hallway of the west wing, looking south.

⁶⁰ De inrichting van het interieur van het kasteel d'Ursel werd uitgevoerd door Giovanni Nicolano Servandoni in 1761-1764, onder hertog Wolfgang-Willem d'Ursel (1750-1804). Bungeeners 2008.

FIG. 21 Plattegrond van de tweede verdieping van het gastenkwartier.
Plan of the second floor of the guesthouse.

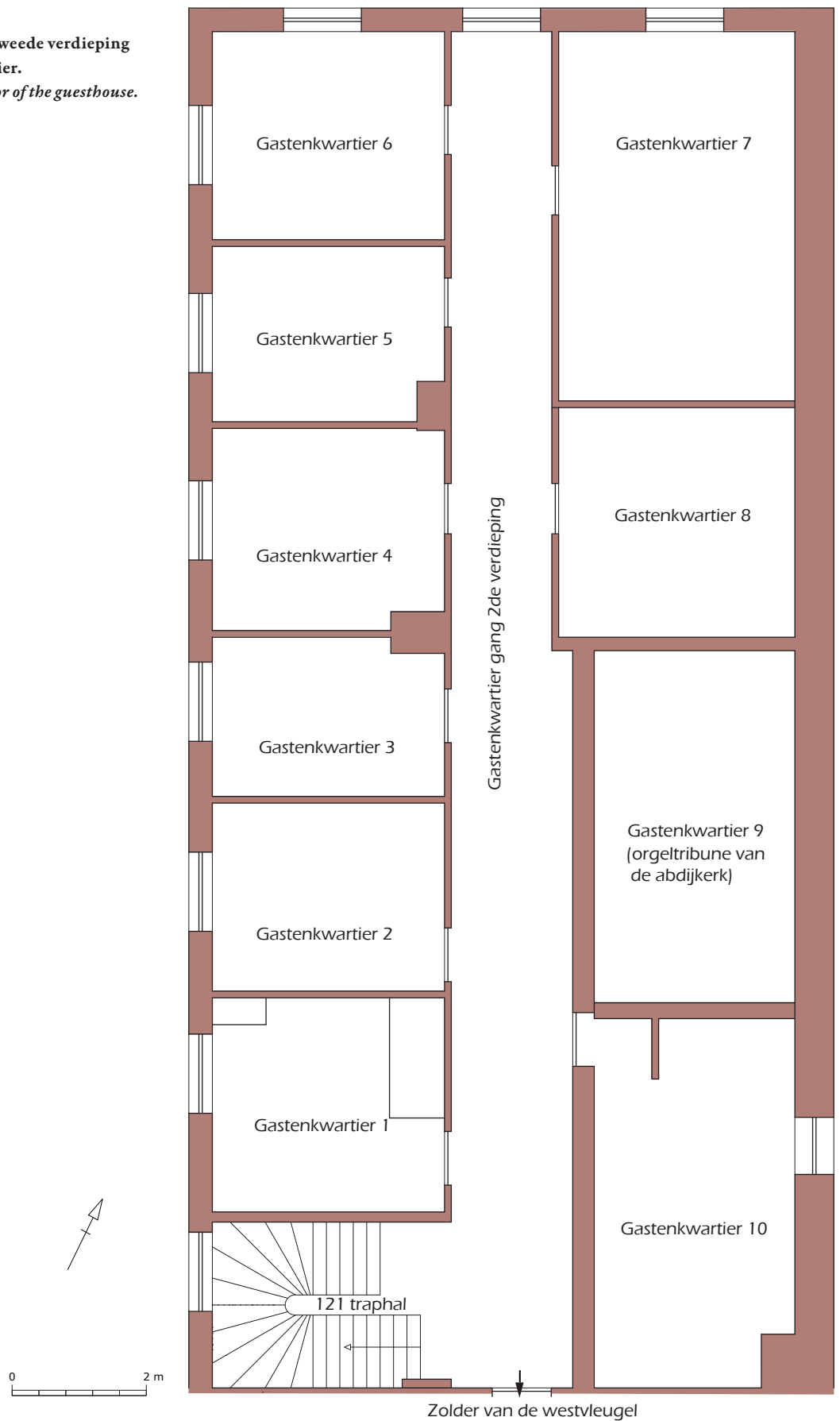

FIG. 22 Bakstenen dwarsmuur tussen de vertrekken 128 en 129 (oostvleugel), gezien vanuit de middengang.
Transverse wall in brick between the rooms 128 and 129 (east wing), seen from the central hallway.

FIG. 23 Oostwand van de middengang ter hoogte van de vertrekken 127-128 (oostvleugel). Stijl- en regelwerk waarop rinkellatjes zijn gespijkerd, vervolgens bepleisterd.
Eastern wall of the central hallway near rooms 127-128 (east wing). Laths nailed on the framed wall, covered with plaster.

FIG. 24 Plafond van vertrek 144 (oostvleugel). Rinkellatjes gespijkerd op de kinderbalken, vervolgens bepleisterd.
Ceiling of room 144 (east wing). Laths nailed on the bridging joists, covered with plaster.

5.2 Interieur van de vertrekken

5.2.1 Grootte, ligging en gebruik van de vertrekken

Tussen de vertrekken onderling zijn er verschillen naar grootte en ligging. De kleine vertrekken beschikken over een venster en hebben een gemiddelde oppervlakte van 9 tot 9,5 m². Ze bevinden zich vooral in de west- en de oostvleugel en zijn steeds gelegen aan de binnenzijde van de middengang, uitkijkend op de kloostertuin. De grotere vertrekken in de west- en de oostvleugel zijn dubbel zo groot als de eenraamsvertrekken: ze tellen twee vensters, meten gemiddeld 17 tot 19 m² en bevinden zich aan de buitenzijde van de middengang⁶¹. De eenraamsvertrekken in de zuidvleugel zijn gemiddeld tot één derde groter dan die in de west- en de oostvleugel, maar ook hier liggen de grotere tweeraamsvertrekken aan de buitenzijde van de middengang. De grootste vertrekken van de eerste verdieping situeren zich in de zuidelijke uiteinden van de west- en de oostvleugel: twee vertrekken van 30 m² (135) en 40 m² (136) in de oostvleugel en een vertrek van 80,6 m² (173) in de westvleugel.

Over het gebruik van de vertrekken informeert ons enkel Van Doninck, echter zonder bronvermelding⁶². Op beide verdiepingen van het huidige gastenkwartier zouden zich “de logeerkamers voor de vreemdelingen en de grotere studenten” hebben bevonden. De verdieping van de westvleugel herbergde de ka-

mers van de “kleinere studenten” en een “gemeezamen dormiter”. De bibliotheek en de “kamers der professors en andere religieuzen” bevonden zich in de verdieping van de zuidvleugel. Op de verdieping van de oostvleugel ten slotte waren het noviciaat en kamers van “professoren en jongere religieuzen” ondergebracht.

Het is aannemelijk om de kleine eenraamsvertrekken te beschouwen als de kamertjes van leerlingen van het college en van religieuzen in opleiding. Door hun ligging aan weerszijden van de kloostertuin werd een sociale controle gecreëerd, aangezien elk kamertje in ieders gezichtsveld lag. Docenten en religieuzen hadden een grotere kamer in de zuidvleugel. Vanuit de kamers uitkijkend op de kloosterkerk konden de kamertjes van de studenten en de novicen worden overzien; de kamers aan de andere kant van de middengang waren met hun uitzicht op het park vermoedelijk voorbehouden aan de meer vooraanstaande docenten en religieuzen. De grote twee- en drieraamsvertrekken in de west- en de oostvleugel waren wellicht les- en studeerlokalen, alle gelegen aan de buitenzijde van de middengang.

5.2.2 Vloer, wanden en plafond

De vertrekken met een venster zijn zeer sober uitgevoerd: een plankenvloer, bepleisterde en geverfde wanden en een bepleisterd en geverfd plafond met moerbalken (fig. 25). In sommige vertrekken ligt de plankenvloer hoger dan de middengang, in

FIG. 25 Zicht op een eenraamsvertrek (185, westvleugel). Op het plafond tekenen zich de rinkellatjes en de kinderbalken af. *Interior view of a one-window room (185, west wing). The contours of the laths and the bridging joists are visible on the ceiling.*

FIG. 26 Gestuukt kwartbol profiel langsheen de vensteropening in vertrek 146 (oostvleugel). *Plastered quarter round moulding along the window opening in room 146 (east wing).*

⁶¹ Oorspronkelijk was ook vertrek 128 (oostvleugel) twee traveeën breed. Door de verwijdering van de noordelijke wand werd het vertrek met een travee vergroot.

⁶² Van Doninck 1904, 297-298.

andere op dezelfde hoogte of lager dan de middengang. De plankenvloer is soms haaks op de middengang georiënteerd, elders loopt hij evenwijdig met de middengang. Een regelmaat laat zich hierin niet opmerken. De enige versiering in de eenraamsvertrekken is een kwartbol profiel, in pleister en geverfd, dat de vensteropeningen afboordt (fig. 26). In sommige vertrekken is deze versiering thans verborgen achter behangpapier of hebben opeenvolgende verflagen het oorspronkelijke profiel afgevlakt.

De grotere vertrekken kregen wel enige decoratie mee, die veelal nog deze is uit de late 18de eeuw (128, 131, 135, 136, 163, 166 en de traphallen 133/139 en 174/175). Hier zijn de vakken van het plafond versierd met een kooflijst die onder- en bovenaan is afgeboord door een profiel in stuc (fig. 27, bijlage 2). In de vertrekken 135 en 136 kreeg ook de moerbalk een versiering van profielen in stuc. Tegen de zuidmuur van de vertrekken 128 en 131 zijn hoge, kamerbrede ingebouwde wandkasten geplaatst, nog behorend tot de oorspronkelijke, laat-18de-eeuwse inrichting van het in-

terieur (zie ook 5.2.6 Nagelvaste onderdelen) (fig. 28 en 29). De versiering van de plafonds en de vormgeving van de ingebouwde wandkasten getuigen van de ingehouden en sobere versiering van het classicisme uit het einde van de 18de eeuw. Vertrekken in het kasteel d'Ursel in Hingene, ingericht tussen 1790 en 1794, vertonen een nagenoeg identieke versiering van de plafonds met een kooflijst, onder- en bovenaan afgeboord door gestuukte profielen. Het hoeft niet te verbazen dat de grotere vertrekken, in tegenstelling tot de kleine kamers met een venster, enige versiering meekregen. Eerder werd al gewezen op een mogelijke functie van deze kamers als les- en studeerlokalen, waarbij de ingebouwde wandkasten in de vertrekken 128 en 131 wellicht als boekenkasten werden gebruikt.

De afwerking van de vertrekken 128 en 131 werd nader onderzocht door het conservatieteam van het VIOE⁶³. Aan de hand van steekproeven kon de stratigrafie van de opeenvolgende afwerkingslagen van de muren, de plafonds met de kooflijsten en

FIG. 27 Binnenaanzicht van vertrek 136 (oostvleugel). Het plafond is versierd met een kooflijst afgeboord door gestuukte profielen. Ook de moerbalken zijn versierd met gestuukte profielen. Rechts is de schouw zichtbaar.

Interior view of room 136 (east wing). The ceiling is decorated with a cove moulding, bordered by plastered mouldings. The binders are decorated with plastered mouldings as well. On the right, the fireplace.

FIG. 28 Ingebouwde wandkast in de zuidmuur van vertrek 128 (oostvleugel).

Built-in cupboard on the south wall of room 128 (east wing).

de profielen, het schrijnwerk en de luiken van de vensters en de ingebouwde wandkasten worden opgesteld. Hieruit bleek dat de 18de-eeuwse afwerking slechts weinig overschilderd is geweest. Op een pleister van zandige kalkmortel en haar vormen twee monochrome witte kalklaagjes de originele behandeling van het interieur. De afwerking met groene, blauwe en beige kleuren is een latere overschildering uit de 19de eeuw, toen de cisterciënzers de kloostergebouwen al bewoonden.

Een aantal vertrekken hebben een aankleding die tot stand kwam nadat de cisterciënzers hun intrek hadden genomen in de kloostergebouwen. Het plafond van de vertrekken 125 en 126 is versierd met een profiel in stuc dat sterk verschilt van de laat-18de-eeuwse profielen van de kooflijsten (fig. 30, bijlage 2). Aangezien het verloop van het profiel in vertrek 125 wordt bepaald door de steunberen van de abdijkerk (1840-1842) kan deze versiering omstreeks 1840 worden geplaatst. Vertrek 125 was tot voor kort in gebruik als kapel. Deze functie laat zich verklaren door de ligging van het vertrek, dat via een venster uitkijkt op het koor van de abdijkerk.

Het vertrek 173 heeft een rijke eclectische decoratie met diverse sierelementen (profielen langsheen het plafond, sierconsoles, medaillons met florale motieven op het plafond, etc.), kleurige beschilderingen en een parketvloer (fig. 31). De aankleding van dit vertrek dateert uit het einde van de 19de eeuw. In het gastenkwartier is de plankenvloer van het vertrek 111 beschilderd met een tapijtimitatie (fig. 32). De boorden zijn met bruinrode sjabloonschilderingen versierd. Binnen deze boorden suggereren verfstrepen de textuur van

een tapijt. De beschildering kan in de 19de eeuw worden gedateerd. Thans ligt hierop een vloerbedekking van linoleum.

De vertrekken 195 en 196 zijn als badkamers volledig vernieuwd in het laatste kwart van de 20ste eeuw: een verhoogde vloer, een vals plafond, nieuwe deuren en nieuw schrijnwerk in de vensters. Weinig nauwkeurig te dateren, maar niet behorend tot de laat-18de-eeuwse inrichting van het interieur, zijn de plinten van de vertrekken.

5.2.3 Deuren en sloten

De meeste deuren op de eerste verdieping van de kloostervleugels zijn paneeldeuren die opendraaien naar het vertrek toe, weg van de middengang (fig. 33). Ze bestaan uit twee rechthoekige panelen, een klein onderaan en een groot bovenaan. Deze rechtehoeken bevatten een kussen, dit is een licht verheven vlak, omrand door een bossing en een geprofileerde lijst. De meeste deuren bevatten een rechthoekige opening met een schuifplankje en hebben bovenaan aan de binnenzijde houten kapstokjes. De deuren zijn gevat in een geprofileerde deuromlijsting die eindigt op een licht uitspringend en geprofileerd voetstuk. Boven sommige deuren bevindt zich in het muurvlak een vierkant of rechthoekig venster, bestaande uit glaspanelen gevat in metalen, soms houten roeden. De glaspanelen bevatten veelal nog het originele, mondgeblazen glas uit de late 18de eeuw.

Tussen de deuren en de kozijnen onderling zijn kleine verschillen in de detailuitvoering. De lijsten op de deuren hebben

FIG. 29 Ingebouwde wandkast in de zuidmuur van vertrek 131 (oostvleugel).
Built-in cupboard on the south wall of room 131 (east wing).

FIG. 30 Binnenaanzicht van vertrek 126 (oostvleugel), met geprofileerde lijst tegen het plafond van ca. 1840.
Interior view of room 126 (east wing), with moulding on the ceiling dating from ca. 1840.

soms een groot halfbol profiel, op andere deuren vervormt dit tot een sterk uitzwenkend profiel. Sommige kussens in de rechthoekige panelen kregen een schouderstuk mee, een motief dat ook aanwezig is op de kastdeuren van de wandkasten in de vertrekken 128 en 131.

Deze paneeldeuren met rechthoeken gevat in geprofileerde lijsten en de bijhorende deurkozijnen horen vormelijk thuis in de late 18de eeuw. Scheuren in het pleisterwerk op de muren van de middengang kunnen wel wijzen op de verplaatsing van deuropeningen. De eerder besproken lichte structuur van de niet-dragende muren van de middengang liet dergelijke aanpassingen gemakkelijk toe.

De laat-18de-eeuwse deuren bevatten vaak nog hun oorspronkelijke sloten, al dan niet volledig bewaard, met latere aanpassingen. Geregeld zijn sporen van oudere sloten herkenbaar door de contouren van verdwenen of verplaatste sleutelplaten of slotkasten, wat opnieuw kan wijzen op hergebruik of verplaatsing van deuren. Alle 18de-eeuwse deursloten zijn oplegsloten (fig. 34)⁶⁴. De slotkast met het sluitmechanisme is op de deur geplaatst, aan de binnenzijde van het vertrek, en het slot wordt binnenin bediend door een schuifgreep op de slotkast. Aan de buitenzijde van de deur is het sleutelgat gevat in de sleutelplaat. De dagschoot past in de sluitkast op de deuroplijsting. De sluitkast is een L-vormige metalen plaat, waarvan de twee zijden op de

FIG. 31 Binnenaanzicht van vertrek 173 (westvleugel), met laat-19de-eeuwse decoratie. *Interior view of room 173 (west wing), with late 19th-century decoration.*

FIG. 32 Laat-19de-eeuwse geschilderde sjablonenboord op de plankenvloer van vertrek 111 (eerste verdieping van het gastenkwartier, westvleugel). *Late 19th-century template painting on the wooden floor of room 111 (first floor of the visitor's wing, west wing).*

FIG. 33 Deur van het vertrek 156 (zuidvleugel), gezien vanuit de middengang. *Door of room 156 (south wing), as seen from the central hallway.*

⁶⁴ Oplegsloten zijn typisch voor de 18de eeuw, Declercq *et al.* 1998, 46.

deuromlijsting zijn bevestigd. De halfronde plooi van de plaat steekt uit het vlak van het deurkozijn.

De 18de-eeuwse slotkasten zijn min of meer vierkant en met vier schroeven op de deur bevestigd. De schuifgreep op de slotkast vernauwt naar de knop van de schuifgreep toe. Als enige heeft de slotkast van vertrek 149 een zogenaamde knip of nachtschuif, een hendeltje op de slotkast dat een bijkomende sluiting van de deur van binnenuit biedt (fig. 35). De baard van de sleutel wordt slechts zelden zichtbaar gelaten in de slotkast (vertrek 142).

Verschillende vormen van sleutelplaten zijn te onderscheiden bij de 18de-eeuwse sloten. Het deurslot van vertrek 149 heeft als enige een eenvoudige, grote rechthoekige sleutelplaat. Sleutelplaten met een puntig leliemotief zijn te vinden in de vertrekken

FIG. 34 Oplegslot, 18de eeuw (vertrek 126, oostvleugel).
Applied lock, 18th century (room 126, east wing).

165, 187 (beide verdwenen maar herkenbaar door de afdruk van de sleutelplaat in de verf op de deur) en 192 (intact, fig. 36a). Het meest frequent zijn de sleutelplaten die uitlopen in een drielob (fig. 36b). Vormelijk verwijzen deze sleutelplaten naar de drielobbig-schuifplaatjes van de ramen. Uitgaven aan sluitwerk voor ramen werden gedaan in 1773, wat een datering van de drielobbig-sleutelplaten in de jaren 1770 aannemelijk maakt. Ruitvormige sleutelplaten komen geregeld voor (fig. 36c). De ruitvorm is courant tussen de late 18de en vroege 19de eeuw. Een laatste groep zijn de ovale sleutelplaten van de vertrekken 164, 167, 185 en 188 (fig. 36d). Ook die vorm hoort thuis in de late 18de eeuw⁶⁵.

Sloten die vanaf de 19de eeuw werden aangebracht in de Bornemse abdij behoren meestal tot het type van de insteeksloten. In tegenstelling tot de oplegsloten wordt het sluitmechanisme niet op maar in de deur verwerkt. Het insteekslot wordt bediend door krukken, handvaten waarmee de dagschoot in en uit wordt getrokken om de deur te openen en te sluiten.

De vorm van de kruk van de deur (fig. 37a) tussen de vertrekken 124 en 125 neigt naar het empire, wat in overeenstemming is met de profielen in vertrek 125 die omstreeks 1840 werden toegevoegd (*supra*). Jonger van vormgeving zijn de krukken van de sloten van de vertrekken 157 (fig. 37b) en 198. Vertrek 159 bezit een kruk uit bakeliet. Uit het interbellum dateren de sloten met kruk op een ovale plaat van de firma NEMEF⁶⁶ (vertrekken 128, 160 en 193). Slechts enkele van de 19de-eeuwse sloten zijn oplegsloten, zoals in vertrek 161, met de schuifgreep op de slotkast, en in de vertrekken 140 (midden 19de eeuw) en 162 (interbellum),

FIG. 35 Oplegslot met bovenaan een knip of nachtschuif, 18de eeuw (vertrek 149, oostvleugel).
Applied lock with a catch on top, 18th century (room 149, east wing).

⁶⁵ Ovale sleutelplaten, hoewel rijker uitgevoerd dan in Bornem, zijn te vinden in het hotel d'Hane Steenhuyse in Gent, gebouwd tussen 1763 en 1771 en verfraaid tussen 1771 en ca. 1781 (Everaert 2001, 10). Nog in Gent kan een ovale sleutelplaat van een deur van een huis in de Geldmunt worden vermeld,

onderdeel van een verbouwing uit 1786 (Everaert 1995, 108).

⁶⁶ <http://nl.wikipedia.org>, zoekterm 'Nemef': "NEMEF (acroniem voor NEDerlandsche MEubel-sloten Fabriek) werd in 1921 als Naamloze vennootschap opgericht door W. Knapp. NEMEF leverde

destijds meubel sloten aan de vele meubelmakers rond Apeldoorn. Vanaf 1924 begon Knapp met het fabriceren van huisdeursloten. [...]". Webartikel geraadpleegd op 20/11/2007.

met de schuifgreep verwerkt in de slotkast. De sluitkasten van de 19de- en 20ste-eeuwse deursloten zijn, anders dan in de 18de eeuw, niet op het deurkozijn gelegd, maar ingewerkt in het deurkozijn (vertrekken 128, 130, 132, 157, 184, 198). Uitzonderingen zijn de sluitkasten van de deursloten van 156, 166 en 161, opgelegd op het deurkozijn.

Op de twee verdiepingen van het gastenkwartier zijn de deuren grotendeels vernieuwd. De grote deur tussen vertrek 114 en de middengang is 18de-eeuws, met inbegrip van het sluitwerk dat van hetzelfde type is als het 18de-eeuwse sluitwerk van de vensters in de kloostervleugels. Ook nog 18de-eeuws zijn de deuren van de vertrekken 119, gastenkwartier 1, gastenkwartier 10, de deur tussen de zolder en de middengang van de tweede verdieping en het kozijn aan de binnenzijde van de deur van vertrek 115.

19de-eeuws zijn de deuren van de vertrekken 111, 112, 113, gastenkwartier 2 en gastenkwartier 8. 19de-eeuwse insteeksloten met krukken, zoals in de vertrekken 157 en 198, komen voor in de vertrekken gastenkwartier 1, gastenkwartier 2 en gastenkwartier 8. Alle andere deuren, met inbegrip van de sloten, zijn seriedeuren uit de tweede helft van de 20ste eeuw.

Samenvattend kan worden gesteld dat vele vertrekken van de kloostervleugels nog deuren bevatten uit de late 18de eeuw, de bouwtijd van de kloostergebouwen, met vaak nog 18de-eeuwse sloten. Wel moet rekening worden gehouden met hergebruik of verplaatsing van de 18de-eeuwse deuren. Herhaaldelijke wijzigingen van de sloten wijzen in die richting. De meeste deuren in het gastenkwartier zijn vernieuwd in de 19de en vooral in de 20ste eeuw.

FIG. 36 18de-eeuwse sleutelplaten van de vertrekken 192 (a, westvleugel), 126 (b, oostvleugel), 140 (c, oostvleugel), 185 (d, westvleugel).
18th-century scutcheons from rooms 192 (a, west wing), 126 (b, east wing), 140 (c, east wing), 185 (d, west wing).

FIG. 37 a: insteekslot met kruk van de deur tussen de vertrekken 124 en 125 (westvleugel), ca. 1840.
b: insteekslot met kruk van vertrek 157 (zuidvleugel, kant middengang), 19de tot vroege 20ste eeuw.
a: inserted lock with handle from the door between rooms 124 and 125 (west wing), ca. 1840.
b: inserted lock with handle from room 157 (south wing, facing the central hallway), 19th century to early 20th century.

5.2.4 Vensters

De vensters zijn draairamen met twee vaste bovenlichten (fig. 38). De glaspanelen zijn gevat in roeden van gewalst metaal, behalve in drie vertrekken (125, 126, 127) waar de raamroeden uit hout bestaan. Dit stemt overeen met de bouwnaad die zich bevindt tussen de vertrekken 127 en 128 (*supra*). De raamvleugels onder het kalf zijn elk in drie glaspanelen onderverdeeld. De raamvleugels van de vensters op de tweede verdieping van het gastenkwartier zijn echter elk in twee glaspanelen onderverdeeld. De vaste bovenlichten boven het kalf tellen één volledig glaspaneel en één onregelmatig glaspaneel onder de ronding van de segmentboog. Elk van de vier onderdelen van het raam heeft een eigen binnenluik in populierenhout, dat met knipjes op de raamstijl kan dicht gehouden worden. Sommige vensters hebben op de houten vensterbank een houtblokje met groeven, zodat het raam in verschillende standen kan opstaan.

De ramen vertonen drie verschillende types van sluitwerk. De meeste ramen hebben sluitwerk dat bestaat uit schuiven die in beugels op het kalf en de onderdorpel kunnen worden geduwd. Op de rechtervensterhelft is bovenaan een lange schuif en onderaan een korte schuif aangebracht. De schuiven zijn bevestigd op een drielobbig schuifplaatje dat in de raamstijl is geschroefd (fig. 39). Om de raamvleugels open te trekken of dicht te duwen is een T-vormige sluitstang met een schroefdraad in de raamstijl geschroefd. In Gent is dit sluitsysteem met schuiven vooral te

vinden in de eerste helft van de 18de eeuw, al loopt het gebruik ervan nog enkele decennia door in “minder belangrijk werk”⁶⁷. In de uitgaven van het Heilig-Kruisklooster is voor 1773 de aankoop van hang- en sluitwerk voor ramen geboekt. Dit, en het feit dat het walsen van metalen raamroeden in de zuidelijke Nederlanden in gebruik komt vanaf ca. 1770⁶⁸, maakt een datering van het sluitwerk in de jaren 1770 aannemelijk.

Een tweede type van sluitwerk in Bornem zijn pompspanjoletten met een geknikt handvat (fig. 40a). Het handvat met een langwerpige uiteinde in messing bedient een tandwiel dat twee staven in beweging brengt. De bovenste staaf haakt in een beugel, de onderste staaf schuift in een beugel. Op de raamstijl is een bolvormige trekker in messing bevestigd. Deze vorm van pompspanjolet verschijnt vanaf de jaren 1860⁶⁹. In Bornem komt dit type voor als nieuw aangebracht sluitwerk op 18de-eeuwse ramen, maar ook in de zuidelijke aanbouw van de westvleugel uit 1903.

Het derde type is ook een pompspanjolet en is derhalve technisch hetzelfde als het vorige type. De detailuitvoering is echter verschillend. Het rechte handvat is bevestigd op een blokvormige basis en loopt uit op een afgeplatte bol (fig. 40b). In de vertrekken rond de binnentuin komt dit type één keer voor (vertrek 161). Op de eerste verdieping van het gastenkwartier komt uitsluitend dit type voor, dat zoals voorgaande thuishoort in de tweede helft van de 19de tot vroege 20ste eeuw.

FIG. 38 Venster in vertrek 131 (oostvleugel).
Window in room 131 (east wing).

FIG. 39 Venster in vertrek 131 (oostvleugel) met 18de-eeuws sluitwerk: onderste schuif en beugel op de raamdorpel.
Window in room 131 (east wing) with 18th-century window fittings: lower slide and brace on the windowsill.

⁶⁷ Everaert 1993, 78.

⁶⁸ Mondelinge mededeling door Guido Everaert (Dienst Monumentenzorg, stad Gent).

⁶⁹ Mondelinge mededeling door Guido Everaert (Dienst Monumentenzorg, stad Gent).

FIG. 40 a: venster in vertrek 146 (oostvleugel) met 19de- tot vroeg-20ste-eeuws sluitwerk: handvat van de pompspanjolet. b: venster in vertrek 118 (gastenkwartier, eerste verdieping) met 19de- tot vroeg-20ste-eeuws sluitwerk: handvat van de pompspanjolet.
a: window in room 146 (east wing) with 19th to early 20th century window fittings: handle of the espagnolette.
b: window in room 118 (guesthouse, first floor) with 19th to early 20th-century window fittings: handle of the espagnolette.

5.2.5 Stookplaatsen

Enkele van de grote vertrekken bezitten een stookplaats (128, 131, 132, 135, 136, 159) (fig. 27). De stookplaatsen sluiten aan op de rookkanalen die deel uitmaken van bakstenen dwarsmuren. Deze muren lopen van de gelijkvloerse verdieping over de eerste verdieping tot op de zolder. In de vertrekken 135 en 136 is de bovenrand van de rookkanalen opgenomen in de geprofileerde kooflijsten die de omtrek van het plafond volgen. In de vertrekken 128 en 131 zijn de stookplaatsen opgenomen in het schrijnwerk van de wandkasten. De aankleding van de schouw van vertrek 159 is 20ste-eeuws.

5.2.6 Nagelvaste onderdelen

De eenraamsvertrekken van de leerlingen van het college en van de novicen van het klooster bevatten vaak houten eendeurskasten, die nog deel uitmaken van de oorspronkelijke laat-18de-eeuwse inrichting. De kasten vormen een vierhoekige bergruimte van gemiddeld 80 op 60 cm en zijn steeds geplaatst in de hoek tussen de muur en de deur of het venster (fig. 25, 30). De kast van vertrek 145 is als enige driehoekig. Sommige kasten hebben nog originele kapstukken op de kastdeur, binnenin of bovenaan aan de buitenzijde. De kapstukken hebben dezelfde vorm als die op de deuren van de vertrekken. De kast van vertrek 161 heeft nog een origineel 18de-eeuws trekkertje. Ook de hoge kasten in de vertrekken 199 (bergplaats in de westvleugel, fig. 41) en 144 (halletje in de oostvleugel) dateren vermoedelijk nog uit het einde van de 18de of het begin van de 19de eeuw. Uit de tijd van de cisterciënzers, wellicht omstreeks 1900, zijn de kasten met de collectie opgezette dieren in vertrek 198.

Bijzonder zijn de al vermelde 18de-eeuwse ingebouwde wandkasten in de vertrekken 128 en 131 (fig. 28, 29), die er wellicht dienst deden als boekenkast in het les- en studeerlokaal. In vertrek 128 beslaat de wandkast de volledige wand en is de

kroonlijst opgenomen in de geprofileerde kooflijst van het plafond, daar waar de wandkast in vertrek 131 niet tot aan het plafond reikt. De indeling van beide wandkasten is wel dezelfde: een symmetrische verdeling in vijf geledingen, centraal een kast met een beglaasde draaideur met oplegslot, links daarvan een kast met draaideur zonder glas, ook met oplegslot, en rechts het rookkanaal met onderaan een stookgat. Voor dit rookkanaal bevond zich ooit een deur, de holtes voor het slot ervan zijn in vertrek 128 nog zichtbaar. Uiterst links en rechts bevinden zich twee bijkomende smalle kasten met draaideuren, opgevat als de schachten van twee pilasters. De schouderstukken die de kastdeuren versieren komen ook voor op de deuren van de vertrekken en de knipjes voor kastdeuren zijn dezelfde als die van de binnenluiken van de ramen. De plint onder de laden van de middelste kast bevat een verborgen lade, de plinten links en rechts ervan zijn dan weer valse, geschilderde plinten. De vormgeving van de wandkasten sluit aan op het sobere classicisme van de versiering van de plafonds in de vertrekken. De sleutelplaten en het beslag van de handgrepen op de kastdeuren en laden laten echter nog zware vormen zien die verwijzen naar de rococo uit het midden van de 18de eeuw (fig. 42). Anderzijds heeft de wandkast in vertrek 131 bovenaan een tandlijst, een stijlelement dat de antiek geïnspireerde vormtaal van het einde van de 18de eeuw aankondigt. Kleine toevoegingen uit de 19de eeuw zijn een geschreven lijst van boeken, gekleefd op de linkerkastdeur in vertrek 128, en behangselpapier in de middelste kast van vertrek 131.

5.2.7 Technische voorzieningen

Tot de 20ste-eeuwse ingrepen behoren de voorzieningen voor water (wastafels), verlichting en verwarming. In 1913 werd de abdij aangesloten op het elektriciteitsnet, met de bijhorende installatie van de nodige apparatuur in de gebouwen⁷⁰. Hiervan resten

⁷⁰ Zie noot 29.

misschien nog de gebogen armen voor lampen in de vertrekken 143, 147 (fig. 43) en 187. De huidige apparatuur voor verlichting dateert uit de jaren 1950⁷¹. In vertrek 156 bleef als enige nog een armatuur voor gasverlichting bewaard.

Besluit

De cisterciënzerabdij Sint-Bernardus in Bornem, de voortzetting van de abdij Sint-Bernards-aan-de-Schelde in Hemiksem, is sinds 1833 ondergebracht in de gebouwen van het voormalige Heilig-Kruisklooster van de Engelse dominicanen. De vertrekken op de eerste verdieping van de drie kloostervleugels, gebouwd tussen 1769 en ca. 1782, worden thans niet meer gebruikt door de abdijsamenleving. Het is in het kader van een mogelijke herbestemming van die eerste verdieping tot woongelegenheden dat het VIOE hier een voorafgaand bouwhistorisch onderzoek van het interieur uitvoerde. De doelstelling was te achterhalen wat er nog restte van de oorspronkelijke afwerking uit de tijd van de Engelse dominicanen in de late 18de eeuw, dan wel in hoeverre de cisterciënzergemeenschap er had ingegrepen in de 19de en de 20ste eeuw.

Het bouwhistorisch onderzoek, aangevuld met iconografische en archivalische gegevens, toonde aan dat de indeling van de eerste verdieping met vertrekken aan weerszijden van een middengang nog dateerde uit de bouwtijd van de late 18de eeuw. Bovendien bleek de oorspronkelijke 18de-eeuwse afwerking en de inrichting van de vertrekken nog in grote mate intact, tot het meeste sluitwerk van deuren en ramen toe. Kleine eenraamsvertrekken maken de meerderheid uit. Ze zijn sober afge-

werkt en bewaren vaak nog een opbergkast die behoort tot de laat-18de-eeuwse inrichting. Deze kamers huisvestten de novicen van het klooster en de leerlingen van het 'college' dat hier door de Engelse dominicanen werd ingericht. De grotere kamers in de zuidvleugel, met uitzicht op de abdijkerk of op het park, waren voorbehouden aan de docenten van het college en de religieuzen van het klooster, waarvan het maximum aantal op acht was vastgelegd. De grote vertrekken van twee traveeën lang, steeds aan de buitenzijde van de middengang gelegen, waren wellicht de les- en studeerlokalen. Deze kregen wel enige decoratie mee, namelijk een versiering aan het plafond van kooflijsten met gestuukte profielen. Twee vertrekken bevatten een oorspronkelijke kamerbrede ingebouwde wandkast, die mogelijk dienst deed als boekenkast in het les- en studeerlokaal.

Het is voor onze gewesten uitzonderlijk dat niet alleen de kloostergebouwen de Franse bezetting hebben overleefd, maar ook dat de oorspronkelijke binneninrichting niet ten prooi viel aan verkoop, plundering of verval. De unieke bewaringstoestand van het voormalige Heilig-Kruisklooster laat zich verklaren door de bijzondere status die deze religieuze instelling bezat tijdens het ancien régime. Als Engelse en dus buitenlandse enclave in de Zuidelijke Nederlanden ontsnapte het klooster aan opheffing tijdens de Franse bezetting, terwijl in Hemiksem de inlandse Sint-Bernardsabdij wel werd gesloten. Daarnaast argumenteerden de Engelse dominicanen dat zij in de eerste plaats een onderwijs organiseerden en pas dan een religieuze instelling vormden. Zo bleven de kloostergebouwen in het bezit van de Engelse dominicanen tot in 1825, hoewel het klooster en het college al in 1809 werden gesloten.

FIG. 42 Handgreep en sleutelplaat van de ingebouwde wandkast in vertrek 131 (oostvleugel).
Handle and scutcheon of the built-in cupboard of room 131 (east wing).

◀ FIG. 41 Wandkasten in het vertrek 199 (westvleugel).
Closets in room 199 (west wing).

71 Mondelinge mededeling door broeder Lambertus, Sint-Bernardusabdij Bornem.

Toen in 1833 de heropgerichte cisterciënzergemeenschap van Hemiksem een nieuw onderkomen vond in het voormalige Heilig-Kruisklooster, troffen zij kloostergebouwen aan met een intacte inrichting. De vertrekken op de eerste verdieping werden herbestemd tot cellen voor de broeders van de Sint-Bernardusabdij. Ingrepen aan de goed bewaarde inrichting bleven beperkt tot kleine en niet-systematische herstellingen, zoals het her en der vernieuwen van deursloten en sluitwerk van ramen. De interieurs werden occasioneel opgefrist met een nieuwe verflaag of behang en in de loop van de 20ste eeuw voorzien van modern comfort zoals elektriciteit en stromend water. In de 19de eeuw beperkten de belangrijkste ingrepen zich evenwel tot toevoegingen buiten de 18de-eeuwse kloostergebouwen, namelijk de abdijkerk (1840-1842), de vleugel van de lekenbroeders (1863) en de hoekpaviljoenen met de bibliotheek (1872) en de archiefruimte (1903).

De grotendeels bewaard gebleven indeling en inrichting van de eerste verdieping van de drie kloostervleugels uit de late 18de eeuw, maakt een herbestemming tot woongelegenheden, aangepast aan hedendaagse eisen en in overeenstemming met de bescherming van de abdij als monument, er niet gemakkelijker op. Niet alleen de vertrekken met 18de-eeuwse gedecoreerde plafonds en originele wandkasten bezitten een erfgoedwaarde, maar ook het volledige ensemble van trappen, gangen en de talrijke kleine, sober afgewerkte kamers. Deze elementen maken immers evenzeer deel uit van de bewoningsgeschiedenis van de kloostergebouwen, eerst door de Engelse dominicanen en nadien door de cisterciënzers.

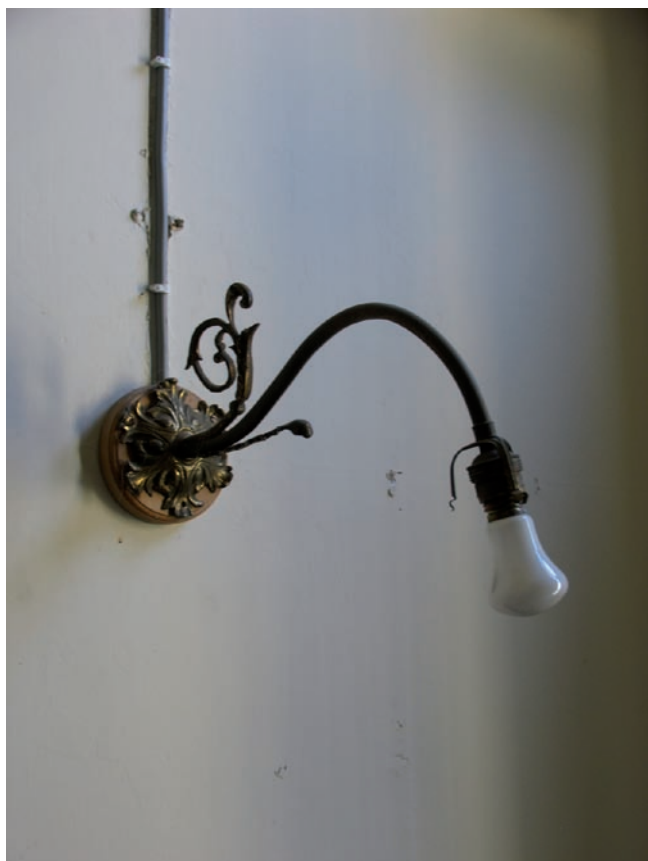

FIG. 43 Arm met lamp in vertrek 147 (oostvleugel).
Branch with lamp in room 147 (east wing).

Dankwoord

Onze dank gaat uit naar abt Leo Van Schaverbeeck, broeder Lambertus en broeder Marcus van de Sint-Bernardusabdij te Bornem voor hun ondersteuning tijdens het onderzoek ter plaatse. Graag danken wij ook Els Jacobs en Philippe Schurmans (VIOE) voor het onderzoek van de afwerkingslagen, Kris Vandevorst voor het nemen van de foto's, Xavier Duquenne (Brussel) voor het verlenen van informatie over architect Jan Vangelder, Guido Everaert (Dienst Monumentenzorg, stad Gent) voor het advies over deuren, vensters en kasten en Walter ridder Verstraeten (Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw) om ons op de hoogte te brengen van archiefbewaarplaatsen en hun inhoud.

Summary

From Holy Cross Friary to St Bernard's Abbey in Bornem (prov. of Antwerp). An architectural-historical research with a view to renewed use

Since 1833, the Cistercian Abbey of St Bernard's in Bornem, the continuation of the suppressed Abbey of St Bernard on the Scheldt in Hemiksem near Antwerp, has been housed in the buildings of the former Holy Cross Friary of the English Black Friars. The rooms on the first floor of the three wings around the cloister, built between 1769 and ca. 1782, are currently no longer used by the Cistercian community. Within the framework of renewed use of this first floor, the Flemish Heritage Institute has undertaken preparatory architectural-historical research into its interior. The aim was to discover what remained of the original interior from the time of the English Black Friars in the late 18th century, and to what extent the original had been altered by the Cistercians in the 19th and 20th century.

The architectural-historical research identified the spatial organisation of the first floor, with rooms set on both sides of a central hallway, as part of the original late 18th-century design. Much of the late 18th-century finishing and furnishings also appeared to be intact, including the doors with their original locks and the windows with their original fittings. Most of the rooms are small, lit by only one window. The room interiors are sober, often containing a late 18th-century closet or cupboard. These rooms accommodated the cloister novices and, in particular, the pupils of the so-called college, held here by the English Black Friars. The bigger rooms in the south wing, looking out onto the Abbey church on one side and the park on the other, housed the college teachers and the friars, of which the maximum number was fixed at eight since 1745. The large rooms with a width of two bays, were all located on the outer side of the central hallway. These were used as classrooms or studies. These rooms did have some decoration, for instance, cove mouldings on the ceiling bordered by plastered mouldings. Two rooms still contain an original wall-to-wall built-in cupboard. These were probably used as bookcases in the classroom or study.

Within the former southern Low Countries it is exceptional to find a cloister in which not only the buildings have survived the period of French revolutionary occupation, but also in which original interiors and decor have escaped sale, plundering and decay. This unique state of preservation is a result of the peculiar status held by the Holy Cross Friary during the *ancien régime*. As an English, and therefore foreign, enclave in the southern Low Countries, the Friary escaped the Dissolution which struck the native monasteries, such as the Cistercian Abbey of St Bernard on the Scheldt in Hemiksem. Furthermore, the English Black Friars considered themselves first and foremost a teaching es-

tablishment, rather than only a religious institution. As a consequence, the Friary buildings remained in the hands of the English Black Friars until as late as 1825, although the Friary itself and the college had been closed down in 1809.

The Abbey in Hemiksem, established in ca. 1246, was dissolved in 1796. The Cistercian community of Hemiksem reformed in 1826. When the Cistercians entered the former Holy Cross Friary now their new abbey, in 1833, they found the interior spatial organisation of the buildings still intact and the original decor of the rooms still conserved. The rooms on the first floor, which once housed the cloister novices and the pupils of the college, were reused as cells for the Cistercian monks. Any alterations to the well-preserved interiors were therefore limited to small-scale repairs, such as the renewal of locks and window fittings. Occasionally, rooms were refurbished with a new coat of paint or paper, and in the course of the 20th century provided with modern comforts such as electricity and running water.

The most important 19th- and 20th-century additions were realized outside the 18th-century buildings: the abbey church (1840-1842), the lay brother's wing (1863) and the corner annexes containing the library (1872) and the archives (1903).

The preservation of a large part of the original spatial organisation and decor from the late 18th century, does not lend itself easily to a design for renewed use of St Bernard's Abbey, neither with regard to modern demands for living nor in accordance with the status of the abbey as a listed building. The heritage value is not only limited to the rooms with 18th-century ceiling decoration and built-in cupboards, but also includes all the staircases and hallways, as well as the numerous small, soberly finished rooms. These latter elements are as important a part of the habitation history of the monastic buildings, for the period of the English Black Friars as well as the later Cistercians.

Bibliografie

- BERGMANS A. & KOLDEWEIJ E. 1992: Inventaris van het 17de- en 18de-eeuwse goudleder in Vlaanderen, *M&L Monumenten en Landschappen* 6. 11, 33-46.
- BUNGENEERS J. 2008: *Provinciaal domein kasteel d' Ursel te Hingene (prov. Antwerpen), geïntegreerd onderzoek in functie van de restauratie*, onuitgegeven rapport.
- COMANNE J. 1988: De trap ten tijde van het Empire, *De woonstede door de eeuwen heen* 80.20, 104-113.
- DECLERCQ R., LEM J. & VANLOOKE D. 1998: *Open of dicht. Geschiedenis van sleutel en slot*, Nieuwpoort.
- DE SAEDELEER S., KENNES H., PLOMTEUX G. & STEYAERT R. 1995: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 13n3: Provincie Antwerpen - Arrondissement Mechelen, Kanton Puurs - Klein Brabant*, Turnhout.
- EVERAERT G. 1993: De tijd van de vernieuwing, 18de eeuw. In: *Vensters. Zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Gent, 73-96.
- EVERAERT G. 1995: Het 'stenen' tijdperk, 18de eeuw. In: *Deuren en poorten. Zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Gent, 86-117.
- EVERAERT G. 2001: Meesterlijke sloten à l'Englesse van het Hotel d'Hane Steenhuyse in Gent, *M&L Monumenten en landschappen* 20.5, 6-18.
- JACOBS E. & SCHURMANS P. 2007: *Verslag van onderzoek van de afwerkingslagen op muren, plafonds, kasten en schrijnwerk in verschillende ruimten (Bornem, Sint-Bernardusabdij)*, onuitg. verslag (VIOE Brussel).
- KOLDEWEIJ E. 1996: *Verkenning van de stand van zaken op het gebied van de historische binnenruimte* (onuitg. studie in opdracht van de Onderzoeksschool Kunstgeschiedenis, Nederland).
- MAJÉRUS P. 2001: *Ordres mendiants anglo-irlandais en Belgique. Monasticon*, Introduction bibliographique à l'histoire des couvents belges antérieure à 1796 43, Brussel.
- MARCUS A.F. 1971: *De abdij Sint-Bernard te Bornem*, Vlaamse Toeristische Bibliotheek 139, Antwerpen.
- MARCUS A.F. 1992: Abbaye de Saint-Bernard sur l'Escaut à Hemiksem. In: *Monasticon Belge 8, Province d'Anvers*, vol. 1, Luik, 31-79.
- MARCUS A.F. 1995: *Sint-Bernards-aan-de-Schelde. De Brabantse abdij in Hemiksem, de Klein-Brabantse abdij in Bornem*, Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant. Heemkundig jaarboek 30, Bornem.
- MEUL V. 1994: Joseph Schadde 1818-1894. Academicus en historiserend bouwmeester in de tweede helft van de 19de eeuw, *M&L Monumenten en landschappen* 13.6, 8-61.
- MEUL V. 1999: Joseph Schadde (1818-1894): Creatieve restauraties in een eclectische architectuurbenadering. In: DE MAYER J., BERGMANS A., DENSLAGEN W., STIJNEN H., VAN LEEUWEN W. & VERPEEST L. (red.), *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg. Handelingen van het Nederlands-Vlaams symposium, Leuven 13-14 september 1996*, KADOC-Artes 3, Leuven, 123-139.
- ROCHTUS L. & PEETERS K. 1986: *Bornem in oude prentkaarten*, Zaltbommel.
- S.n. 2007: *Lobbhain 1607-2007: Ieren in Leuven*, Leuven.
- STALMANS J. (red.) 2005: *Kunstschatten. Cisterciënzerabdij Bornem*, Bornem.

STENVERT R. & VAN TUSSENBROEK G. (red.) 2007: *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*, Utrecht.

TIGCHELAAR M. 1997: *Documentatie en registratie van historische interieurs. Een onderzoek naar de mogelijkheden* (onuitg. studie in opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Nederland).

VAN BELLE J.-L. 1994: *Signes lapidaires. Nouveau dictionnaire. Belgique et nord de la France*, Braine-le-Château - Louvain-la-Neuve.

VAN DONINCK B. 1904: *Het voormalig Engelsch klooster te Bornem*, Leuven.

VAN EVEN E. 1895: *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven.

BIJLAGE I:

Bornem, Sint-Bernardusabdij, steenhouwersmerken op de vensterlijsten.

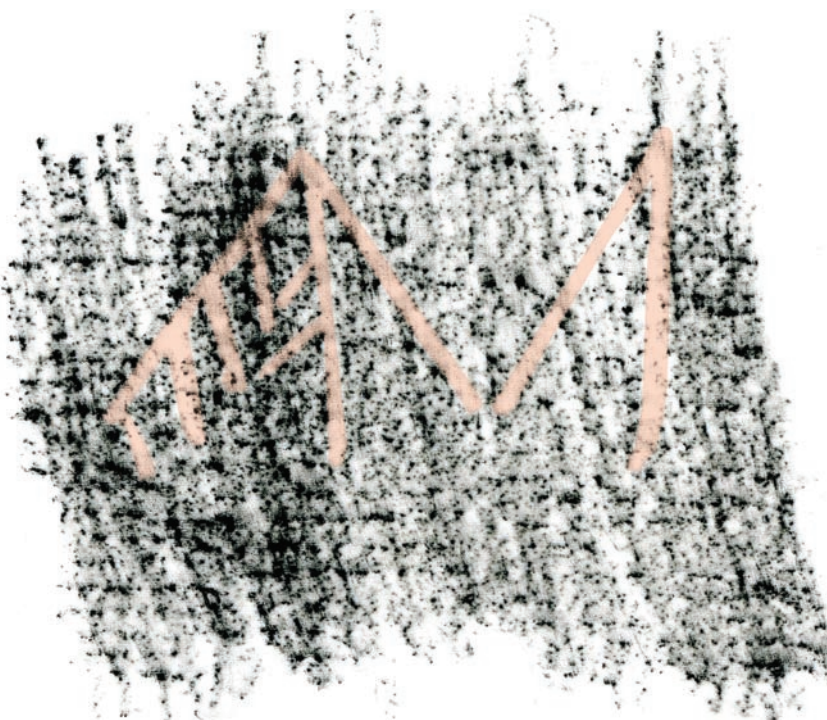
Bornem, St Bernard's Abbey, stonemason's marks on the window-frames.

a: Steenhouwersmerk P X in D. Venster van vertrek 127 (oostvleugel, eerste verdieping), linkerdagkant.
Stonemason's mark P X in D. Window of room 127 (east wing, first floor), left jamb.

b: Steenhouwersmerk P M D. Vertrek 159 (zuidvleugel, eerste verdieping), linkerkenster, rechterdagkant.
Stonemason's mark P M D. Room 159 (south wing, first floor), left window, right jamb.

c: Steenhouwersmerk A M. Vertrek 47 (zuidvleugel, gelijkvloers), uiterst linkse venster, linkerdagkant.
Stonemason's mark A M. Room 47 (south wing, ground floor), far left window, left jamb.

d: Steenhouwersmerk M en D. Vertrek 159 (zuidvleugel, eerste verdieping), rechtervenster, rechterdagkant.
Stonemason's mark M and D. Room 159 (south wing, first floor), right window, right jamb.

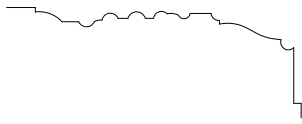
e: Steenhouwersmerk, twee ineengeschoven V's. Venster van vertrek 157 (zuidvleugel, eerste verdieping), linkerdagkant.
Stonemason's mark, two V's intertwined. Window of room 157 (south wing, first floor), left jamb.

Vertrek	Steenhouwersmerk	Plaats
33 (gelijkvloerse verdieping)	P X in D	Uiterst linkse venster, linker- en rechterdagkant
33	P X in D	Tweede venster van links, rechterdagkant
47	A M	Uiterst linkse venster, linkerdagkant
47	P M D	Uiterst linkse venster, rechterdagkant
47	M D	Tweede venster van rechts, linkerdagkant
49	M D	Uiterst linkse venster, rechterdagkant
57	M D	Tweede venster van rechts, linker- en rechterdagkant
55	(verweerd)	Uiterst linkse venster, rechterdagkant
55	P X in D	Tweede venster van rechts, rechterdagkant
55	P X in D	Uiterst rechtse venster, rechterdagkant
53	P X in D	Linkervenster, linkerdagkant
53	P X in D	Middenvenster, rechterdagkant
53	A M	Middenvenster, linkerdagkant
53	P X in D	Rechtervenster, linker- en rechterdagkant
26	P X in D	Linkervenster, linker- en rechterdagkant
25	P X in D	Kozijnvlak, rechtsonder
24	P X in D	Kozijnvlak, rechtsonder
126 (1ste verdieping)	P X in D	Linker- en rechterdagkant
127	P X in D	Linker- en rechterdagkant
132	A M	Rechtervenster
135	A M	Linkervenster, kozijnvlak rechts
135	A M	Rechtervenster, linker- en rechterdagkant
154	(verweerd)	Rechterdagkant
157	Twee ineengeschoven V's	Linkerdagkant
158	P M D	Rechtervenster, rechter-dagkant
159	A M	Linkervenster, linker-dagkant
159	P M D	Linkervenster, rechter-dagkant
159	A M	Rechtervenster, linker-dagkant
159	P M D	Rechtervenster, rechter-dagkant
159	M D	Rechtervenster, rechter-dagkant
195	(verweerd)	Linkerdagkant
120 (gastenkwartier, eerste verdieping)	(verweerd)	Rechterdagkant
122 (gastenkwartier, eerste verdieping)	P X in D	Venster middengang, linkerdagkant
Gastenkwartier 7 (tweede verdieping)	(Verweerd, P X in D?)	Linkerdagkant

BIJLAGE 2:

Bornem, Sint-Bernardusabdij, doorsneden van geprofileerde lijsten.

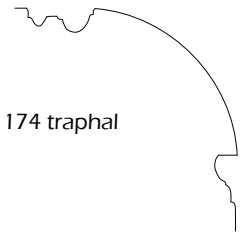
Bornem, St Bernard's Abbey, sections of mouldings.

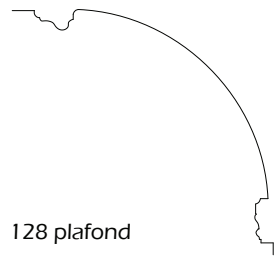
125 en 126 plafond

135 plafond

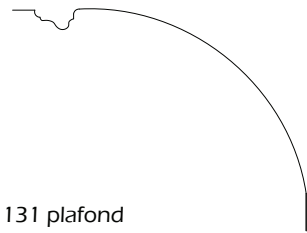
174 traphal

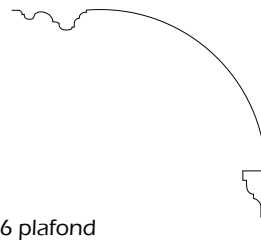
128 plafond

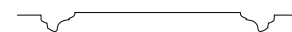
135 onderkant moerbalk

131 plafond

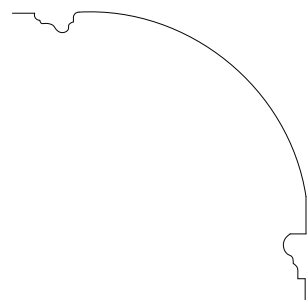
136 plafond

136 onderkant moerbalk

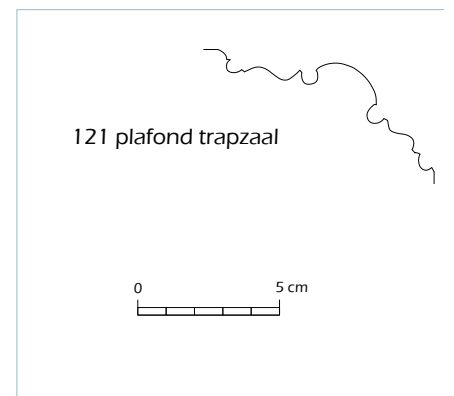
121 terugwijking van de muur tussen eerste en tweede verdieping

131 boven wandkast

163 plafond

121 plafond trapzaal

